

Г.С. Жұмабекова
Ғ.А. Базарбаева
А. Оңғар

Есік ИССЫК Esik

Г.С. Жұмабекова, Ғ.А. Базарбаева, А. Оңғар

Есік | ИССЫК | Esik

МӘДЕНИ МҮРА
КІТӘПХАНАСЫ

Шаймас
Баспа Үйі

ISBN 978-601-261-033-8

9 786012 640533

«Мәдени мұра»
Мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары
Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті
Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасы бойынша шығарылып отыр

«МӘДЕНИ МҰРА» ҰЛТТЫҚ СТРАТЕГИЯЛЫҚ
ЖОБАСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖӨНІНДЕГІ
ҚОҒАМДЫҚ КЕҢЕС

Әшімбаев Мәулен, кеңес төрағасы
Асқаров Әлібек, жауапты хатшы

Абдрахманов Сауытбек
Атабаев Қамбарбек
Аяған Бүркітбай
Әбжанов Хангелді
Әбусейітова Меруерт
Әжіғали Серік
Әлімбаев Нұрсан
Байпақов Карл
Байтанаев Бауыржан
Балықбаев Тахир
Дүйсембаев Еркін
Есім Ғарифолла
Жақып Бауыржан
Жұмағалиев Асқар
Жұмағұлов Бақытжан
Қасқабасов Сейіт
Қозыбаев Ілияс
Құл-Мұхаммед Мұхтар
Құрманбайұлы Шерубай
Мұхамедиұлы Арыстанбек
Мыңбай Дархан
Нысанбаев Әбдімәлік
Салғараұлы Қойшығара
Самашев Зайнолла
Сұлтанов Қуаныш
Тұяқбаев Қанат
Шаймерденов Ербол
Шеңгелбаев Бақытжан

Г.С. Жұмабекова
Ғ.А. Базарбаева
А. Оңғар

Есік Иссык Esik

Шаймас
БаспаҮні

Алматы
2011

УДК 902/904 (084)
ББК 63.4я6
Ж 81

Қазақстан Республикасының
Байланыс және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша шығарылды

Жауапты редактор / Ответственный редактор

тарих ғылымдарының кандидаты / кандидат исторических наук А.З. Бейсенов

Пікір жазғандар / Рецензенты:

тарих ғылымдарының докторы, профессор / доктор исторических наук, профессор,
С.Ж. Жолдасбаев

тарих ғылымдарының докторы, профессор / доктор исторических наук, профессор,
В.В. Евдокимов

ЕСІК. ИССЫК. ESİK. / Г.С. Жұмабекова, Ф.А. Базарбаева, А. Оңғар
Ж 81 – Алматы, 2011. – 200 б., илл.

ISBN 978-601-264-053-3

Бүгінгі таңда Есік обасы еліміздегі ең танымал археологиялық ескерткіштердің бірі болып табылады. Бұл ескерткіштен табылған олжалар тек халықтың игілікке ғана емес, сондай-ақ ұлттық нышанға айналып отыр. Мұндағы құндылық тек табылған төрт мыңнан астам алтын бұйымдарда емес, олжалардың жиынтығында, оларды жасау барысында және орнына қойылғанда берілген мән-мағынада, әсемдігі мен көркемдігінде жатса керек. Көпшілікке танымал болған Есік обасынан табылған бұйымдардың суреттері мен көшірмелерінің көптеп таралуы, адамның алтындалған салтанатты киімінің бірнеше қайта жаңғыртпаларының жасалынғанына қарамастан, көптеген мәсежелер шешімін таппаған күйі қалып отыр.

Бұл альбомды даярлауда негізгі дерек ретінде К.А. Ақышевтың «Есік обасы» атты еңбегі мен Ә.К. Ақышевтың барлық заттар кешеніне жасаған талдауы алынып отыр.

Авторлар Есік обасынан алынған мәліметтерді Қазақстандағы, тіпті Еуразияның таулы-аңғарлы кеңістігіндегі соңғы ашылымдарды ескере отырып, жаңаша қарауға тырысты.

В Казахстане на сегодняшний день курган Иссык остается наиболее известным памятником. Находки, полученные из этого памятника, стали не просто народным достоянием, но и национальными символами. Это обусловлено не только тем обстоятельством, что среди огромного количества курганов в Жетысу, в основном разграбленных еще в древности, вдруг обнаружили свыше четырех тысяч золотых изделий, предметы вооружения, металлические, деревянные и керамические сосуды. Самым ценным здесь является не золото, а сам комплекс предметов, их значение, декор, звериный стиль. Несмотря на многократное тиражирование фотографий теперь всем уже известных изделий из Иссыкского кургана, их воспроизведение в копиях, несколько вариантов реконструкции самого «золотого человека», многие вопросы, связанные с ним остаются спорными.

Основным источником для настоящего альбома послужили издание материалов «Курган Иссык» К.А. Акишева и блестящая интерпретация всего комплекса А.К. Акишевым.

Авторы попытались взглянуть на известный материал с позиций открытий последних лет, полученных как в Казахстане, так и в целом на пространстве горно-долинной зоны Евразии.

УДК 902/904 (084)
ББК 63.4я6

ISBN 978-601-264-053-3

- © «Таймас» баспа үйі
- © Б. Нұрмұханбетов, алғысөз
- © Г.С. Жұмабекова, Ф.А. Базарбаева, А. Оңғар, мәтін
- © ҚР алтын және бағалы металдар мемлекеттік мұражайы, фото материалдары
- © «Археология» ЖШС, фото түсірілімі мен фото материалдары
- © О.В. Белялов, фото түсірілімі
- © Г.Р. Умарова, дизайн

Мазмұны

Арнау	6
Көз көргеннен (Алғы сөз орнына)	11
Өткен уақыт елесі	18
Ата өнері – балаға мұра	22
Көненің көзі	25
Тарих желегін кім құрап және кім алып жүреді	28
Заттардың болмысына үңілсек	32
Әдебиет	194

Содержание

Посвящение	88
Предисловие	96
Иней времени	104
Тепло рук мастера	108
Это песни утраченной слепок	112
Кто создает и кто несет «шлейф истории»	114
В лица вещей смотреть	118
Библиография	194

АРНАУ

Есік обасын зерттеушілерге арналады

Бұл еңбекте біз ашылғанынан бері қырық жылдан астам уақыт өткен Есік обасының материалдарын басқа қырынан талдауға тырыстық. Аталған уақыт аралығында Еуразияның, соның ішінде Қазақстанның ерте темір дәуірінің археологиясы өткен күндердің белгісіз қырларын жарыққа шығарар едәуір жаңа мәліметтермен толықты.

Б.з.д. I мыңжылдықтағы өркениеттің даму кезеңдері жайлы тіптен өзге жаңа мағлұматтар Қазақ Алтайындағы Измайловка, Майемер, Шілікті, Берел, Ақсуат; Жетісудағы Берікқара, Жалаулы, Быжы, Теңлік, Қарғалы, Ұлжан; Батыс Қазақстандағы Бесоба, Сынтас, Аралтөбе, Есәң-Амантау (Лебедевка),

Қызылүйік, Тасастау, Тұңғыш, Қырықоба, Сәпібұлақ; Торғай даласындағы Бестамақ пен Кеніш; Солтүстік Қазақстандағы Байқара; Сарыарқадағы Нұркен-2, Талды-2; Арал теңізінің маңындағы Шірікратат, Баланды, Түгіскен мен Ұйғарақ және тағы басқа ескерткіштерді зерттеу нәтижесінде алынды.

Скиф-сақ дәуірі ескерткіштерін зерттеуге Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен іске асқан «Мәдени мұра» ұлттық стратегиялық жобасы жаңа серпін берді. Жоғарыда аталған ескерткіштердің біразы осы жоба негізінде зерттелінді. Бұған қоса Отандық археология ғылымының қазынасы жергілікті басқару мекемелерінің тікелей қолдауымен де толығып

жатқанын айта кеткен жөн. Оған Сарыарқадағы Талды ашылымы куә.

Біздің бұл азғантай еңбегіміз – Есік обасын зерттеушілердің қажырлы еңбектерін еске түсіруге арналады.

Қазба жұмысы – бұл зерттеу жұмысының тек бір бөлігі ғана. Археологтың негізгі жұмысының біріне табылған заттай деректерді танып зерделеу мен ескерткішті түсіну жатады. Бұл міндетті Кемал Ақышұлы, Бекен Нұрмұханбетұлы мен Әлішер Кемалұлы жоғары деңгейде орындады. Қазіргі таңда Есік обасын ашқаннан бері жарты ғасырға жуық уақыт өтсе де, жаңа мәлімет алып, қосу қиын.

Есік обасы материалдарын далалық және лабораториялық жағдайда өңдеу ісіне Александр Загородний, Айтбек Амандықов, реставратор Владимир Садомсков, фотограф Олег Медведев және суретші Тамара Воробьевалар ат салысқан еді.

Біз Есік обасынан алынған құнды мәліметтерге ғылымның заманауи жетістіктеріне сай басқаша көзқараспен қарауға тырыстық. Сонымен қатар бүгінгі таңда Кенес үкіметі жылдарында жарық көрген «Курган Исык» кітабы, «Ертедегі ескерткіштер елесі» мен «Путь к «Золотому воину»» атты жарияланымдар библиографиялық сиректікке айналып отыр. Сондықтан да ұсынылып отырған басылым олқылықтың орнын толтыратыны сөзсіз. Бұл еңбектің жаңғырып қайта шығуы, еңбекпен танысқан әр азаматтың жүрегінен ел, жер тарихын танып білуге деген құмарлығын арттырып, өз

Сақ, сармат, скифтер билік еткен кезеңдегі Отандық археологияның негізгі жетістіктері И.Н. Тасмагамбетовтың «Ат жалындағы өркениет. Ежелгі көшпелілердің көркем мәдениеті» атты кітапта, М.В. Беделбаеваның «Изучение скифо-сакской эпохи Казахстана в трудах отечественных и российских исследователей (вторая половина XX - начало XXI вв.)» диссертациялық жұмысында, сонымен қатар ел тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты шығарған «Мыңжылдықтар куәлары: Қазақстан археология ғылымы 20 жылда (1991-2011)» атты жинағында жарық көрді (Тасмагамбетов И.Н., 2003; Беделбаева М.В., 2010; Мыңжылдықтар куәлары..., 2011).

Отанына деген сүйіспеншілігін оятады деген сенімдеміз. Кітапты әзірлеу барысында Мемлекеттік «Есік» тарихи-мәдени қорық-мұражайының, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының қолжазба мұрағатының, Б.Н. Нұрмұханбетовтың, М.Ф. Хабдулинаның, Е.В. Садомскованың, К.М. Байпақовтың және Т.М. Тепловодскаяның жеке мұрағатынан мағлұматтар пайдаланылды.

Басылымды жарыққа шығаруда өздерінің бағалы кеңестерін беріп, көмектерін көрсеткен Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының бас директоры Б.Ә. Байтанаевқа, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайының директоры Г.Р. Мұхтароваға, сонымен қатар Археология институтының қызметкерлері – Р.С. Щербаковаға, А.С. Ермолаеваға және О.В. Кузнецоваға ерекше ықылас білдіреміз.

Құрметпен, авторлар

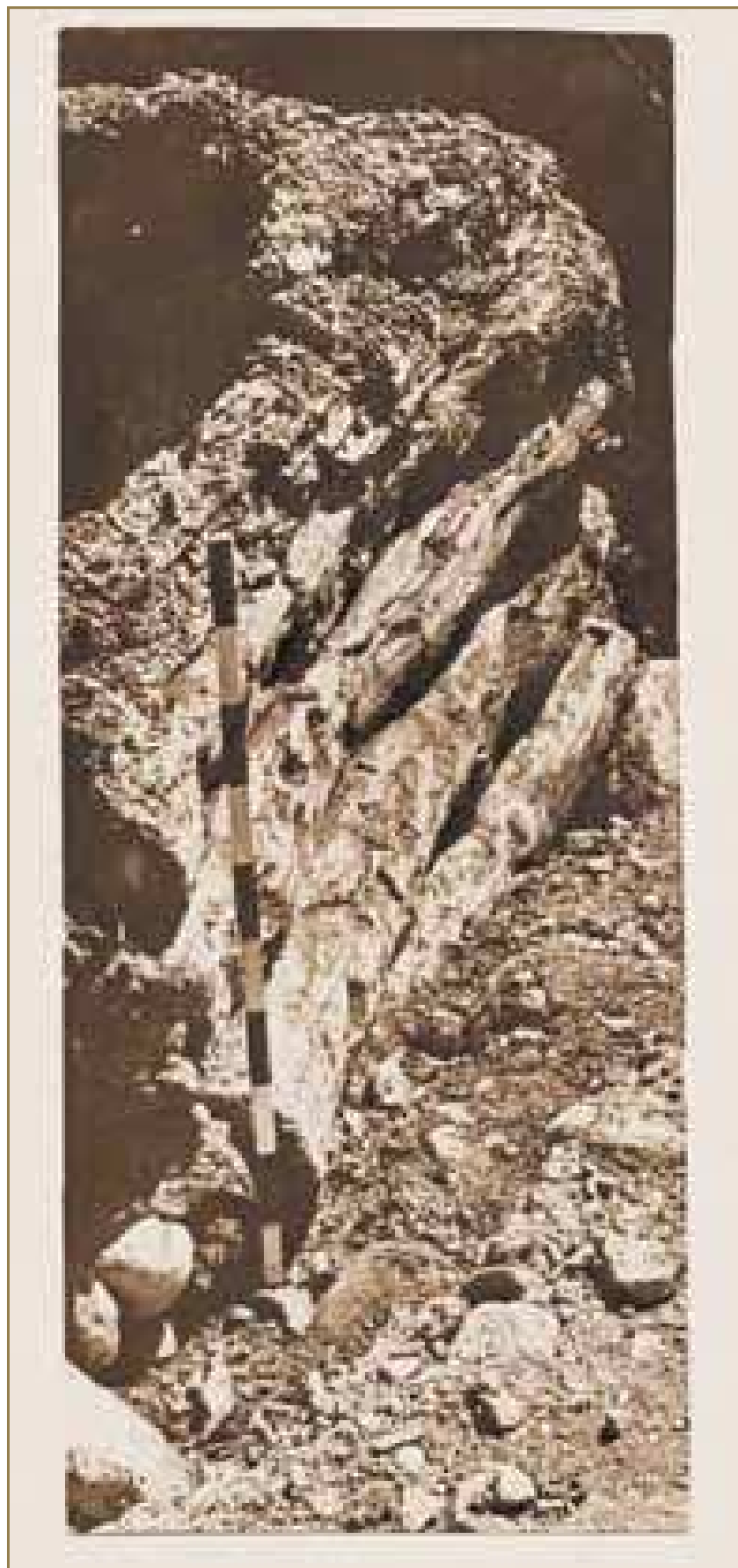

- *Иле Алатауының баурайындағы Есік обасы*
- *Величественные исыкские курганы Илейского Алатау*
- *Majestic Essik burial mound of Ille Alatau*

- «Алтын адам» жерленген қима-таган
- Сруб, выявленный в погребальной камере кургана Иссык
- Frame, identified in the funeral chamber of Esik burial mound

■ Алтын киімді адам атажұрты – Есік қаласында. Көрмеге арнайы келген тұңғыш елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың археолог Б. Нұрмұханбетовпен әңгімелесу сәті. 13 тамыз 1992 ж.

■ Визит Н. А. Назарбаева в г. Есик на археологическую базу Новостроечной экспедиции Института археологии им. А. Х. Маргулана. Беседа с руководителем экспедиции Б. Нурмуханбетовым. 1992 г.

■ Visit N.A. Nazarbayev in Esik on archaeological expedition base New ordered of the Institute of Archaeology named after A.H. Margulan. Interview with the leader of the expedition of B. Nurmuhantbetov. 1992.

қазба жұмыстарын бастадық. Қасымда әскери борышын атқара салып, бізге лаборант болып орналасқан Айтбек Амандықов бар. Бұл жылғы жұмыс мамыр айының екінші жартысына дейін созылып, толық бітпей қалды. Оған беткейі тік келген, алты метр биіктіктегі оба үйіндісін сыпыруда бульдозер сынды техниканың бірінен кейін бірінің жиі бұзылуы мен кезекті жоспарлы далалық зерттеуге кету қажеттілігі себеп болды. Автотұрақтың директоры Канишев мырзадан «Қорғау міндеттемесі» құжатын алғаннан кейін, келесі жылға дейін қазбаны жауып кеттік.

1970 жыл. Наурыз айы. Айтбек екеуіміз былтырғы жұмысты жалғастырмаққа Ғылым академиясының автотұрағының шопыры А.С. Паршинмен бірге Есікке келдік. Екі бульдозер, 4-5 жұмысшымен қазбамызға кірістік. Обаның үйіндісін алып, астындағы шеңбер пошымды аумақтың дәл ортасынан қазылған қабір шұңқырына да жеттік. Қабір әбден тоналған екен. Марқұмның сүйектері, жанына ырымдап қойылған қару-жарақ, құрал-сайман, ыдыс-аяқ сынықтары мен алтын әшекейлердің бөлшектері әр жерден, әр деңгейден табыла берді. Оларды жиып-теріп, жазба, сызбаларды жөнге келтіріп, өлшемдерін алып болып, шұңқырды қайта көмдік.

Сәуір айының үшінші жұлдызы. Алматыдан телефон шалып шақырған автокөлікке жүгімізді тиеп, бульдозеристер Савелий Денисович Лаптев пен Гуга Владимирович Шмидтермен қоштасып тұрмыз. Бұларымыз қайтудың қамы. Неге екенін Тәңірім біледі! Қасымдағы Савелийге дастарқан жайған жердің тұсын нұсқап: «Шамалы ғана тереңдеп қазып берші», – дегенім. Ол сөзге келмей, 4-5 қайтара жүргеннен соң шіріген жуан бір бөрененің ұшы шыға келді. Жүгімізді түсіріп, автокөлікті қайтарып, бульдозеристермен қош айтыстық та, Айтбек екеуіміз, әлгі бөренені қолмен аршуға кірістік.

Ол байырғы табыт – тамның төбе жабуының бірі болып шықты. Үш апта аралығында табыт – тамның төбесінен бастап төрт іргелерінің табанына дейін тазартып алдық. Жерлеу құрылысында ешқандай ақау жоқ. Ұры-қары дейтін суық қолдан қалған белгілерден де дін аман. Ортаңғы, біз ашып қайта көмген, тоналған қабір шұңқыр мен одан оңтүстік-шығыста жатқан жерлеудің арасы 13 м екен. Екеуі де бір обаның астында орналасқан болып шықты. Ендігі жұмыс – тамның төбесін ашып ішіне түсу ғана. Айтбекті қалдырдым да, Алматыға тарттым. Ұстазым – Кемекене (Кемал Ақышев – автор) бар жайды баяндап қайта оралдым.

Келе сала қазба орнына барсам: 5-6 жасар екі бала табыттың табанындағы бөренені шыбықпен шұқылап отыр. Қолдарындағы шырпы қорапты алдым да, көтеріп құдықтан шығарып жібердім. Қорапты ашсам, ішінде оншақты ұсақ алтын әшекейлер бар.

Келесі күні болар, Кемал Ақышев бас болып бір топ әріптестеріміз – реставратор Владимир Садомсков, лаборант Александр Загородний, суретші Тамара Воробьева, фотограф Олег Медведев пен ҚазМУ студенті Әлішер Ақышев келді. Табыттың төбесін ашып, ішін аршу жұмыстарын бастадық.

Нәтижесінде, 1970 жылдың сәуір айында: «Алтын киімді адам», «Алтын адам», «Есік сарбазы», «Археологиялық алтын олжа» аталған ата мұра жарық көрді...

1991 жыл. Кеңес заманының қызыл таңы біржола батты. Егемен ел болдық. Асыл мұрамыздың дүниеге келгеніне 41 жыл. Бұрынғы атауларымен, әлеуметтік дәрежесінің сол қалыптасқан қалпында әлемді аралап жүр. Мен әлі Есіктемін. Жаңа құрылыс түсетін орындардағы жәдігерлерді ғылым-білімге жарату әрекеттерімен айналысамын.

1992 жыл. Тәуелсіздігімізге жыл толды. Өзіміздің Ата заңымыз, Ел басымыз, Мемлекеттік рәміздеріміз бар. Алтын адамды ханзада көтеріп, Ел таңбамызға тәжісінен тәбәрік алдық. Бұл тәуелсіздігіміздің бір жылдығы – мемлекеттігіміздің 2501 жылдығы мәнді ұғымы бар жаңалық. Мен бәз-баяғы қалпындамын. Аудандық «Еңбек жалыны» газетінің (редакторы Қайролла Ахметжанов) ұжымымен ым-жымымыз жарасқан кез. Кезекті бір отырысымызда Алтын адамымыздың әлемді шарлап жүріп, кіндік қаны тамған, ер жетіп өскен, қастерлеп қойылған атажұрты Есікте болмағанын өкінішпен әңгіме еттік. Амалын тауып алып келуді ұйғардық. Сөйтіп, экспедиция уақытша жалдаған үйдің ең үлкен бір бөлмесінен көрме аштық. Оның негізгі жәдігері Алтын адам болды. Сондағы асыл мұрасын арасына алып, емін-еркін қауышқандарды көрсеңіз ғой! Мен оны айтып та, жазып та жеткізе алмаймын. Екі айдың ішінде қалың үш альбом тілек, ниет, ықыласқа лық толды. Олардың дені – «Асыл мұрамыз арамызда қалса», «Ауданымызда мұражай ашылса» – дейтін тілектерге саятын.

1992 жыл. 13 тамыз. Көрмеміздің ашылғанына айдың жүзі тола қоймаған шақ. Келушілерге қызмет көрсетіп жүргендер Ерлан, Динара Ахметжановтар мен Айгүл Ғабсаттарова сынды жасөспірімдер болатын. Түске таман сайлағанымызға жарты жылдан енді асқан тұңғыш Президентіміз – Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев келді. Қасында қонағы – Нью-Йорктың Федералдық

Алтын адамның табылу тарихы төңірегінде біздің Есікте 6-7 түрлі аңыз бар. Солардың ішіндегі түн жамылып алтын терген балалар, алтын сирағын суырып алушы адам делінетіндерінің астары осы.

Аудандық «Еңбек жалыны», «Пламя труда» газеттері осы жылғы маусым-шілде-тамыз айларындағы әр санында көрме барысын жариялап тұрды. Бұл құжаттар Есіктегі археологиялық өлкетану мұражайында сақтаулы.

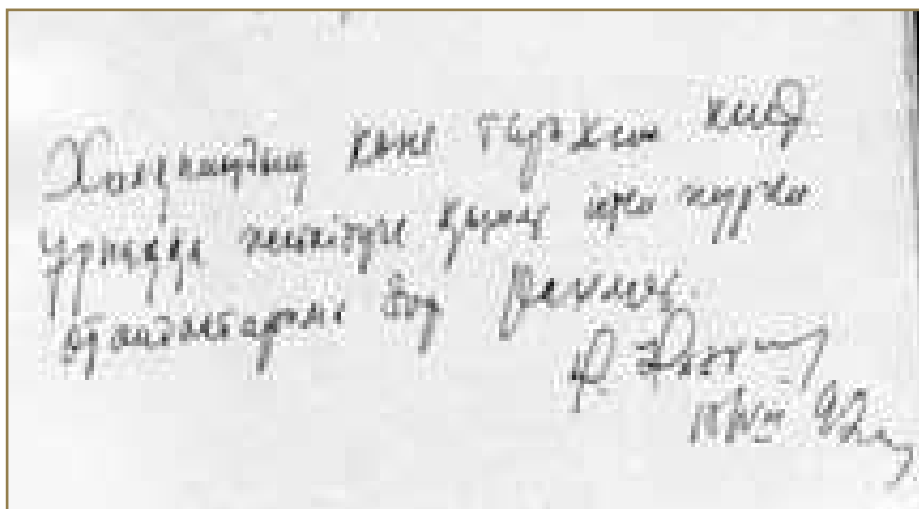
қосалқы банкысының президенті Джеральд Корриген, Премьер – министр С. Терешенко, Алматы облысының әкімі А. Есімов бар. Кеңестер кезінде осындай лауазымдағылар осылай келетінін көрмек түгіл ойлаудың жөні жоқ болатын. Тіптен, аудандық дәрежедегі партия және совет басшыларының табалдырығын аттап көрмеппін..

Көрмеміздегі көне бұйымдардың қыр-сыры, Алтын адамның әлеуметтік астары, ата мұраларды тарихи тану жолдары, мемлекеттік рәміздер жайлы өзара пікір алысқандай әсерде болдым. Елбасының сондағы сөз тыңдау мәнерін, сұрақ -сауалдарының мәндеріне куә болғандар осы уақытқа дейін айтып жүреді.

Шығарда ризашылығын жазба түрінде қалдырды. Ерлан мен Динара жаңа альбомды ұсынды. Бірінші бетін ашып Қайролла ұстап тұрған альбомға қолтаңбасын қалдырды:

Сыртқа шыққанда қажеттілігімізді бізден өзі сұрады. Сондағы менің қалағаным – Есік қаласында Облыстық

Алғашқы Президентіміздің алғысын алғандардың алғашқысы біз болдық.

өлкетану мұражайының болуы еді. Сұрағанымыз алты-ақ айдан кейін, 1993 жылдың ақпанында орындалды. Шектелген мерзімдегі қызметте жүрген экспедиция мүшелерінің бірі – директор, бірі – бас бухгалтер, бірі – қор сақтаушы, бірі – ғылыми қызметкер ретінде штаттық кестеге кірді. Ертегідей көрінсе де бұл – шындық. Жеке басымның тәуелсіздікті тануымның бастауы осы оқиға болды.

1998 жыл «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы». Есіктегі «Балалар мен жасөспірімдердің Алматы облыстық экскурсия және туристік орталығы», археология үйірмесі мен кішігірім болса да өлкетану мұражайы жұмыс істей бастады.

1999 жыл «Ұрпақтар сабақтастығы жылы». «Алтын адам» ұрпақтар сабақтастығы ассоциациясын құрдық. Құрылтайшылары ауданымыздың оқу орындары, мәдени және өндірістік ұжымдары. Атқарушылары ұлдарым Арман мен Мирас, әріптес шәкіртім – Самат Момын. Есік обаларының шеткі үшеуіне елді ішіне кіргізетіндей күйге келтірдік, жол жүргізіп екі қара үй тіктік. Бірін – мұражайға ыңғайластырдық. Екіншісінде – жатын орын. Бастапқыда біртіндеп, содан кейін – ондаған, ақырында жүздеген келушілер болды. Жыл-

дар жылжып осылай өтіп жатты. Талабымыз таудай – Есік қорымдарын ашық аспан астындағы мұражайға айналдыру.

2005 жыл Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы қабылданды. Оның археологиялық жәдігерлерге арналған бөлімінде біздің Есік қорымдары мен Рахат, Өрікті қала жұрттары қамтылған. Бағдарламаның түпкі мақсаты – археологиялық ата мұраларды бұрынғыдай ғылым-білім үшін ғана емес – мұражайлық және туристік бағыттарда пайдалану. Туралап айтқанда, байырғы бабалар мұраларын бүгінгі мұрагерлеріне олардың орналасқан орындарында таныстыру. Қысқасы, біздің бастамамызбен астарлас. Бұрынғы әрекеттерімізді жалғастырып жүрген бізге бұл бағдарлама – Үкіметтің тек бізді қолдағанындай көрінгенін мойындаймыз.

2011 жыл Тәуелсіздігіміздің 20 жылдығы. Алтын киімді адам – мемлекеттік нышанымыз. Ол бұрынғыдай «Есік сарбазы» емес, сақ мемлекетінің патшазадасы. Бас киімі «шошақ бөрік» емес, «Шошақ тәжі». Бүгінгі мемлекетіміз 2500 жыл бұрынғы мемлекеттік бірлестіктің жалғасы, мұрагері...

Сақ бабаларымыз жатқан қасиетті қорым – бүгінгі ұрпақтарының тәу ете келіп тұратын ғибадатханасы, қорығы болды...

Тағы да – Тәубә! Ниеттеріңіз қабыл болсын!

Бекен Нұрмұханбетов

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени
қорық-мұражайының жетекші
ғылыми қызметкері

■ *Esik қорымындағы обалардың бір бөлігінің орналасу жоспары. Б. Нұрмұханбетов, Герман археологиялық институты (DAI, Берлин қаласы) мен «Археология» ЖШС қызметкерлері қатынасқан халықаралық экспедиция барысында түсірілді. Б.з.д. I мыңжылдықтың ортасында тіршілік еткен сақ қоғамындағы күрделі әжуметтік құрылым мен қатаң иерархиядан хабар берер бірнеше обалар тізбегі мен ірі обалар анық көрініп тұр*

■ *План могильника Иссык, снятый во время работ международной археологической экспедиции при участии Б. Нурмуханбетова, сотрудников ТОО «Археология» и Германского археологического института (DAI, г. Берлин). Различается несколько цепочек, вероятно, свидетельствующих о сложной социальной организации и строгой иерархии, существовавшей в середине I тыс. до н.э. в обществе саков. Четко выделяются «статусные» курганы*

■ *Esik burial mound plan, taken during the international archaeological expedition with the participation of B. Nurmuhambetov employees, LLP «Archaeology» and the German Archaeological Institute (DAI, Berlin).*

■ *There are several chains, probably indicating a complex social organization and a strict hierarchy that existed in the mid-1st millennium BC in Saks society. Clearly distinguished «status» mounds*

ӨТКЕН УАҚЫТ ЕЛЕСІ

Есік көлінде 1963 жылдың шілде айында орын алған табиғи апат – су тасқыны қазылмаған қосымша жерлеу орны сақталған обаны ашуға себепші болғандай. Өйткені 1969-1970 жылдары су тасқыны шайып кеткен автотұрақты салу үшін жаңадан берілген жер телімін зерттеу барысында археологтар К.А. Ақышев пен Б. Нұрмұханбетов тек отандық қана емес, әлемдік археология ғылымы үшін де үлкен ашылым болған «Алтын киімді сақ адамы» жерленген Есік обасын ашқан еді.

Бұл оба ерте темір дәуіріндегі Қазақстан археологиясындағы Іле және Жетісу Алатауы бойларындағы шоғырлана салынған, жоғары дәрежелі

Кемал Ақышұлы Ақышев (23 мамыр 1924 жыл – 10 тамыз 2003 жыл). Оның отбасы Павлодар облысының Баянауыл ауданында тұрған. Ол кісі ерте жетім қалып, Қаныш Имантайұлы Сәтпаевтың отбасында тәрбиеленді. Кемал Ақышұлы Ұлы Отан соғысының ардагері, қазақ археология ғылымының негізін қалаушылардың бірі, Мемлекеттік сыйлықтың, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері, ҚазКСР ғылымына еңбегі сіңген қайраткер. Оның есімі Қазақстанның Алтын құрмет кітабына жазылған. Оның ерен ерлігі мен ғылымдағы жетістіктері І дәрежелі Отан соғысы, «Құрмет белгісі», «Парасат» ордендерімен және 14 медальмен марапатталған (толығырақ қара: Хабдулина М.К., 2004; Хабдулина М., Балтабаева К., 2010; Ганиева А.С., 2010).

Бекмұханбет Нұрмұханбетов 1935 жылғы 17 мамырда Алматы облысы Ақсу ауданы Қарасу ауылдық кеңесінің Қарасу ауылында («Еңбек» колхозы) дүниеге келген. 1962 жылы С.М. Киров атындағы ҚазМУ тарих факультетін тәмамдап, «Бесшатыр қорымы – Жетісу сақтарының айрықша ескерткіші» тақырыбындағы дипломдық жұмысын табысты қорғағаннан кейін ол Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының археология бөліміне жұмысқа қабылданады. Ал 1991 жылы археология бөлімінің негізінде Археология институты құрылып, Б. Нұрмұханбетов онда 1993 жылға дейін бөлім меңгерушісі болып қызмет атқарды. 1993 жылдан бастап Б. Нұрмұханбетовтың тағдыры Есік қаласымен тығыз байланысты. Ол алдымен Алматы облыстық өлкетану мұражайының директоры, содан кейін сол мұражайдың бас қор сақтаушысы қызметтерін атқарды. Қазіргі кезде Б. Нұрмұханбетов «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайында жетекші ғылыми қызметкер болып жұмыс істейді (толығырақ қара: Бейсенов А.З., 2011).

тұлғалар жерленген көп жерлеу кешендерінің бірі, тек қазылған ескерткіштерден ондағы қабірдің бірінің тоналмауы бүгінгі таңға дейінгі бірегей дерек болып отыр. Мысалы, Іле өзенінің арғы сол жақ бетіндегі архитектуралық құрылымы айрықша Бесшатырдың хан шатырлары түгел тоналған, қомақты заттай дерек жоқтың қасы.

Обадан алынған мәліметтер легін Кемал Ақышұлы Ақышев 1978 жылы монографиялық басылымда жариялап, заттай кешенге толық сипаттама берген еді. Біз тек ескерткіш пен онда табылған олжалар жайлы үстіртін тоқталып өтетін боламыз.

Есік обасы – бұл соңғы кездері зерттеушілер Скиф герростары деп аталып жүрген Қаратөз бойындағы Чертомлык, Күл-Оба, Толстая могила сынды обалармен маңыздылығы жағынан тең түсетін, сақ кезеңінің жеке тұлғаларға арнап салынған ескерткіші.

Сыртқы пішіні пирамида іспеттес Есік обасы үйіндісінің диаметрі 60 метрге, сақталу биіктігі – 6 метрге дейін жеткен, беткейлерінің тіктігі 45-50° құраған, үйіндінің төбесінде, әдеттегідей, диаметрі 12 м, тереңдігі 2,3 м тонаушылар шұңқыры болған (Ақишев К.А., 1978, с. 10, с. 15; Нұрмұханбетов Б., Загородний А., 1984, с. 59). Обаны көлемі жағынан зерттеушілер «патшалық» обалар санатына жатқызды, өйткені осы бір жер бетінде тұрғызылған ғаламат құрылыстың өлшемдері жерленген адамның жоғары әлеуметтік дәрежесіне сай. Теориялық тұрғыдан обаның есептелген көлемі 8600 м³ тең. Осы құрылысты салу үшін шамамен 3-4 мың адамдық күш қажет болған (Ақишев К.А., Ақишев А.К., 1982, с. 92).

Зерттеушілердің пікірінше, үйінді түзу конус түріндегі күрделі құрылыс болған. Жер бетіндегі құрылыстың

стратиграфиясын зерттеу үйіндінің көп қабатты болғанын көрсетті. Обаның тік қимасының кескінінде 3-4 қабат байқалды: бір қабат өзен малта тастары қиыршық тас пен саз балшық аралас қабатпен кезектесіп отырған; орталық

жерлеудің қабір шұңқырының айналасында қабірді қазғанда сыртқа шығарылған тас шоғырлары көрінді. Обаның табанын тазалау кезінде орталық және қапталдағы қабірлер анықталды (Акишев К.А., 1978, с. 15; Нурмуханбетов Б., Загородний А., 1984, с. 61).

Орталық қабірде үйіндінің батыс жақ етегінен басталған көлбей үңгу және обаның төбесінен төмен қарай тік қазылған құдық түрінде жүзеге асырылған тонаушылықтың екі әдісі байқалды. Қабірдің ішінде шашылып жатқан адам сүйектері мен бірнеше алтын жапсырмадан өзге ештеңе табылмады (Акишев А.К., 1978, с. 15). Жер асты жолы арқылы кіру – тонаудың ескі түрі. Тонаушылар қалай тонаса да қапталдағы қабірді таба алмаған. Оңтүстік қапталдағы қабірдің байлығы мен салтанаты негізгі орталық қабірдің шын мәнінде қандай болғандығын болжауға ғана мүмкіндік береді. Жетісудың беделді сақтарының жерлеу дәстүрінде сирек кездесетін бір үйінді астындағы жер бетіндегі көне екі қабір бір мезгілде жасалған, онда бір отбасының адамдары, не жақын қандастық қатынастары бар адамдар жерленген. Тек адам сүйектерінің антропологиялық тұрғыдан толық зерттелмеуі салдарынан сан сұраққа нақты жауап алынбауда.

Қосымша жерлеудің қабір шұңқырында (көлемі мөлшермен 4 x 3,5 м, тереңдігі

- К.А. Ақышевтің Есіктен табылған бұйымдар жиынтығын зерттеу сәті
- К.А. Акишев изучает коллекцию предметов кургана Иссык
- К.А. Akishev is studying objects collection of Esik burial mound

- К.А. Ақышев алтын киімнің салтанатты өшекейлерін Д.А. Қонаев пен М. Келдышке таныстыруда. 1971 ж.
- К. А. Акишев рассказывает Д. А. Куняеву и М. Келдышу о кургане Иссык. 1971 г.
- К.А. Akishev tells D.A. Kunaev and M. Keldysh about Esik mound. 1971

2,7 м) тянь-шань шыршасының өңделген бөренелерінен тұрғызылған бес қатарлы кима-таған батыстан шығысқа қарай созыла орнатылған. Адамның жер астындағы уақытша «үйінің» төбесі ұзын қабырғаларға көлденеңінен қаланған он бөренемен жабылған. Қима-тағанның ұзын және көлденең қабырғасын құрайтын бөренелердің (ұзындықтары 1,5-3 м, жуандықтары 25-30 см) ұшы бірі-бірімен байланыспайды, тек қана тіреле қиылысады. Бөренелер құлап кетпес үшін қабір шұңқыры мен кима-таған арасына өзеннің ірі жұмыртастары арнайы қаланған сияқты. Камераның ішкі кеңістігінің өлшемдері – 2,9 x 1,5 м, киманың сыртқы шеттерінің параметрлері – 3,3 x 1,9 м (Акишев К.А., 1978, с. 15). Қиманың биіктігі – 1,5 м (Хабдулина М.К., 2011, баспада).

Қима-тағанның түбіне ұзын қабырға бойымен, беті тегіс етіліп өңделген, өте жақсы жымдастыра қарағайдан еден төселген (Нурмуханбетов Б., Загородний А., 1978). Еденге төселген он тактайдың ендері 13-14 см, қалыңдықтары 3,5-4 см.

Қиманың өлген адамды қоюға арналған солтүстік бөлігіне, еден үстіне, беті алтыннан жасалған ұсақ тоғалар тігілген мата жабылған (Ақышев К., 1976, 14-б.). Қима-таған ішіне алдымен адамды салтанатты киімімен төсеніш үстіне әкеп қойған. Оның басын күнбатысқа қаратып, шалқасынан, сол қолын кеудесінен асыра тастап, керісінше оң қолын денесіне жабыстыра, жамбас сүйегінің астына жібере, аяғын көсілте жатқызыпты. Жерленген адам 18-25 жас мөлшері аралығында деп болжанады. Оның бойы 165 см кем болмаған сияқты (Ақышев К., 1976, 7 б.; Акишев К.А., 1978, с. 15; Акишев К.А., Акишев А.К., 1982, с. 92).

Сәукеле пішінді баскиімнің құрамдас бөліктері болып табылатын пластиналар, жапсырмалар мен тікпе тоғалар адам бассүйегінен жоғарырақта, 65 x 30 см көлемді жерде, орнында жатты. Бас жақ тұсынан 150-ден астам бұйымдар табылды. Бас киімнің төбе ұшына тігілген арқардың мүсіні бассүйектен 65 см қашықтықта табылды (Акишев К.А., 1978, с. 17). Бас киімнің маңдай тұсына ерекше дүниетанымдық мәнге ие жануарлар бейнелері берілген.

Сырт киім жағасыз және өңірсіз, теріден тігілген, қысқа, қызыл түсті, жеңді камзол болған екен. Киімді «сауыттәрізді» етіп, түгелімен алтын әшекейлермен тігіп шыққан. Сырт киімнің ішіне жеңі мен жағасы ұсақ тоғашалармен әшекейленген көйлек кигізілген. Киімнің сыртынан он алты алтын тоға жапсырылған ауыр құрастырмалы белдік тағынған. Қалың шалбары қыртыстанбайтын матадан, не теріден тігілсе керек. Аяғына қонышы ұзын, әшекейленген етік киген (Ақышев К., 1976, 23-25-бб.).

Адамға тағылған сәндік әшекейлерден сол құлағындағы көгілдір жақұт тасты салпыншақ алтын сырғаны, мойнындағы үш жарым рет шығыршықтана оралған, екі бітер ұшында барыс бейнеленген әшекейді айтуға болады. Ақық пен паста тастарынан жасалған 26 тал моншақ та табылды (Акишев, 1978). Жерленген адамның оң қолының саусағына адамның басы қырынан бейнеленген мөрлі жүзік тағылса, сол қолына екінші қалқаншалы жүзік тағылуы мүмкін (Акишев К.А., 1978, с. 17, с. 30). Бес жыл өткеннен кейін, басқа жарияланымда Кемал Ақышұлы мен Әлішер Кемалұлы екі жүзік те адамның оң

■ К.А. Ақышев халықаралық делегация мүшелерін Есіктің алтын олжаларымен таныстыруда

■ К.А. Акишев знакомит международную делегацию с находками из кургана Иссык

■ К.А. Akishev introduces the finds of the Esik burial mound to the international delegation

қолына тағылған деп жазады (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982, с. 93).

Оң жамбасы жақта, оң аяғының сүйектерін бойлай, алтын жалатылған темір қылыш пен оның қынының қалдықтары орналасқан. Сол жағында, сол қолының сүйектері мен денесінің аралығында қатты тот басқан, астында қорамсағы бар қанжар жатты. Қанжардың қынынан қаптамалар белбеудің таратқыш айылбастары сақталып қалған. Қанжардың аударылған қалпында жатуы оның алғашында адамның кеудесіне қойылған болуы мүмкін деген болжамды да жоққа шығармайды.

Адамның сол жақ шынтағы тұсына үшқырлы, жапырақ тәрізді жебенің ұшы ағаш сабымен жатса, одан жоғарыда алтын ленталармен оралған қамшының сабы болыпты (Ақышев К., 1976, 9-б.).

Басының сол жағына сырты алтын әшекейлермен өрнектелген қол қалтаға бетінде охра бояуы бар, қырында тұтқасы бар қола айна қойылған. Құйма айнаның диаметрі 12,8 см.

Жерлеу камерасынан барлығы 4 000-нан аса алтын бұйымдар табылды.

Қима-таған ішінің батыс бөлігіне қыш ыдыстарды, ал оңтүстігіне ағаш ыдыстарды, жалпы 31 ыдыс-аяқты адаммен бірге арнайы тәртіппен қойған (Акишев К.А., 1978). Оның ішінде 16 қыш ыдыс (10 құмыра және 6 тостаған), 3 металл тостаған (2 күміс және 1 қола), 2 қайыңнан жасалған жалпақ табақ, күміс қасық және ағаш ожау (Акишев К.А., 1978, с. 31). Бұл ыдыстарға тағамдар салынған, не құйылған болса керек. Бұлардың ішінде арнайы ғұрыптық мәнге ие ыдыстар да болуы мүмкін.

Ағаш ыдыстар мен адам қойылған бөліктер орын арасындағы бос жер – жерлеу ғұрпын атқарушы «абыз» жүретін орын болса керек. Ағаш ожау жерлеу ғұрпы атқарылғаннан кейін ең соңынан қойылса керек. Қиманың батыс кіші қабырғасына бір-біріне

тақап орналастырылған қыш құмыралар, ал олардың алдына қыш және күміс тостағандарды қойған. Алтын жалатылған қола тостағанды адамның бас жағына басқа ыдыстардан жеке қоюында бір сыр бар.

Айналмалы шарықта сапалы күйдірілген, қызғылт түсті қыш құмыралардың тегіс түпті, шығыңқы немесе тік бүйірлі, сыртқа иілінкі немесе керісінше ернеулі келген екі түрі болған. Биіктіктері 17-20 см құраған. Саяз түпті, онша биік емес (биіктіктері 6-6,5 см) қыш тостағандардың да ернеуі сыртқа аздап немесе жиек жасала жалпақ етіліп шығарылған. (Ақышев К., 1976, 9-12-бб.).

Жерлеу камерасының шығыс жағы – адамның аяқ жағы бос болды, осы бөліктен адамды аттандыру ғұрпын атқару үшін кіріп шығуы мүмкін (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982, с. 92). Күміс бұйымдар соғу техникасымен, соңынан бетін тегістеп, жылтырату арқылы жасалған. Қола ыдыс жайында оның шеті жұмырлана қалыңдап келгендігі, тегіс түпті екендігі мен бетіне алтын жалатқандығы атап өтілген. Ағаш ыдыстарға сипаттама берген кезде К.А. Ақышев жерлеу орнында ағаштан жасалған 12 бұйымның табылғанын, олардың тек үшеуін: екі табақ пен ожауды ғана алып шығып, сақтап қалу мүмкін болғанын айтады (Акишев К.А., 1978, с. 31). Үлкен күміс ыдысқа жасалған сараптама, оның астына қоятын шағын табақшасы болғандығын анықтады. Сонымен қатар ғалымдар оны жасау барысында үлгі ретінде бактриялық фиал – су ішетін кесе қолданылғандығын атап өтті.

■ Археологтар экспедицияда. Алдыңғы қатарда (солдан оңға қарай): Т.М. Тепловодская, К.А. Ақышев, Т.В. Трифонова (Воробьева); екінші қатарда (солдан оңға қарай) – С.Ж. Жолдасбаев және экспедицияның көлік жүргізушісі

■ Археологтар в экспедиции. Первый ряд (слева направо): Т.М. Тепловодская, К.А. Акишев, Т.В. Трифонова (Воробьева); второй ряд (слева направо) – С.Ж. Жолдасбаев, водитель экспедиции

■ Archaeologists in the expedition. First row (from left to right): T.M. Teplovodskaya, K.A. Akishev, T. Trifonova (Vorobiev), the second row (from left to right) – S.Z. Zholdasbaev, expedition driver

АТА ӨНЕРІ – БАЛАҒА МҰРА

Есік обасынан алынған заттармен зертханалық-сараптамалық жұмыс жүргізу барысында К.А. Ақышев пен реставратор В.И. Садомсков жерленген адамның киімін бастапқы қалпына келтіруді ойластырыпты. Бұл машақатты іс 1970 жылдан бастап, үш жыл бойы жүргізілді.

Садомсков Владимир Иванович (12 қаңтар 1928 ж. – 14 мамыр 1993 ж.). Орал қаласында туылған. 1942-1946 жж. Орал қаласындағы К. Ворошилов атындағы зауытта, 1946-1947 жж. Алматыдағы С.М. Киров атындағы зауытта жұмыс істеді. 1956-1960 жж. №57 мектепте ұстаздық қызмет атқарды. 1960 ж. С.М. Киров атындағы ҚазМУ-дың тарих факультетін тәмамдаған. Археология бөліміне 1966 жылдың 16 наурызында инженер-реставратор болып қабылданды. Ол Мемлекеттік Эрмитажда, Мәскеу қаласындағы қалпына келтіру орталықтарының зертханаларында тәжірибеден өткен. Бесшатырдың ағаш мазарларының көшірмелерін жасаған, мавзолей, мазарлар макеттерінің төбесіндегі әйнек күмбездерін қалпына келтірген, археологиялық экспедицияларының жұмысына қатысқан. Владимир Иванович жөнінде Мир Қасымұлы Қадырбаев былай деген: «В.И. Садомсков – Қазақстандағы металдан, сүйектен, темір мен ағаштан жасалған археологиялық бұйымдарды сақтау және қалпына келтіру тәсілдерін жақсы меңгерген, тарихи ескерткіштерді қалпына келтіруші ең тәжірибелі мамандардың бірі». 1974-1977 жж. Владимир Иванович 5 277 бұйымды қалпына келтірген, оған Әбдіқадір Оразбекұлы Итенов көмектескен (Археология институтының қолжазба қоры). Владимир Иванович Садомсковке 1993 жылдың 18 мамырында мұражайлар күніне орай Есік қаласының құрметті азаматы атағы берілді.

Киімнің бөлшектерін қалпына келтіру үшін оның барлық бірнеше мың жапсырмасын тура сол күйінде қайта құйып шығу керек еді. Ал олардың пішіні де, өлшемі мен мазмұны да сан алуан болатын, олардың арасында құстар да, аттар да, арқар мен таутеке де, бұғы, барыс, қасқыр, тіпті қиял-ғажайып тіршілік иелері де бар...

Құйма қалыптарын жасау үшін арақ-шарап зауытынан сұрап алынған шампан қақпақтары пайдаланылды. Көркем бұйымдарды штамптау және бедерлеу үшін 45-тен аса қалып даярланып, жапсырмалардың, шығыршықтар мен пластиналардың 3000-нан астам көшірмесі жасалды. Анодталған алюминийден әзірленген көшірмелер техникалық дәлмедәлдігі жөнінен алтын түпнұсқалардан мүлдем ерекшеленбейтін. Күн өткен сайын, жылдан жылға Академия ғимаратының төменгі қабатында қызу жұмыс жүріп жатты.

Үлгілерді әзірлеумен қатар, б.з.д. 6-5 ғасырларда алтын бұйымдарды жасауда штамптау, құю, соғу, нақыштау, дәнекерлеу, пастамен және асыл тастармен бедерлеу, бояу (ол үшін қара және қызыл бояу қолданылған), түйіршіктеу, суықтай алтын жалату, жылтырату сынды алуан түрлі технологиялар қолданылғаны белгілі болды (Ақишев К.А., Ақишев А.К., 1982). Барлық жапсырмалар құйылып біткеннен кейін бір манекен-

- К.А. Ақышев пен В.И. Садомсков
- К.А. Ақишев и В.И. Садомсков
- К.А. Akishev and V.I. Sadomskov

ге басына мойнын жауып тұратын тілі, бетін қорғайтын қалақшалары бар конус пішінді биік қалпақ, былғары күртеше, шалбар, етік кигізілді. Әрине, бөлшектердің барлығын киімге қадап, тігіп шығу көп еңбек пен төзімділікті талап етті.

Бір ғана күрделі, көп бөліктен құралған бас киімнің бөлшектерін қайта тігіп шығудың өзі неге тұрады! Ол үш тік регистр – дөңгелек фриздар бойымен безендірілген. Төменгі фриз – өсімдік тектес өрнектері бар диадемалық пластина, жоғарырақ – арыстан мен жолбарыс бастары бейнеленген, одан да жоғары – «алтын таулар» фризі орналасқан. Таулардың басында құстар қонып отырған ағаштар бой көтерген. Әрбір ағаштың екі жағында таутеке мүсіні орналасқан. Осы фриздің қарама-қарсы бұрыштарында қанатты жолбарыстың жұп мүсіндері бар. Адамның шүйде тұсында денесімен артқа бұрылған жолбарыс бейнеленген. Бас киімнің бүкіл композициясының орталығы – жылқы, таутеке мен құс мүсіндерін біріктірген, арқасынан төрт алтын жебе және төрт қыран қанаты шығып тұрған аңыздағы екі тіршілік иесінің мүсіндік бейнелері. Қалпақтың төбесі арқар мүсінімен аяқталады (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982).

Киіміне үш жапырақты және жолбарыстың басы түріндегі жүздеген тоғалар қадалды, мойнына да алтын орама әшекей тағылды, беліне жылқы, бұғы, бұлан және грифон белгілерін біріктіретін қияли жануарлар бейнелері мен бұланның басы бейнеленген салмақты тоғалардан ауыр белдік байланса, оған қанжар мен семсер ілінді, шалбарына, жіңішке таспа етіліп, ұсақ тікбұрышты әшекейлер тізіліп тігілді, үшжапырақтардан салынған етігіндегі ою жұқа, селдір өрнекті түзді (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982).

Осылайша, ғайыптан қалпына келтірілген жас адамның бейнесі археология мұражайының көрмесінен өзіне лайықты орын алды. Бұл тіпті археологтардың өздері үшін маңызды оқиға болды (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982; Хабдулина М., Балтабаева К., 2010).

1974 жылдан бастап Кемал Ақышұлы мен Владимир Иванович жасаған «Алтын адамның» қайта жаңғыртпасы жер шарының барлық құрлықтарын

- *Есік олжаларын қайта жаңғыртқан В.И. Садомсков*
- *В.И. Садомсков за работой*
- *V.I. Sadomskov at work*

аралап шығып, қай жерде болмасын, келушілердің назарын өзіне аударып, жасалған жұмыстың сапалылығымен реставраторларды таңдай қаққызып отырды (Хабдулина М., Балтабаева К., 2010).

Алынған үлгінің ешкімге ұқсамайтын ерекшелігі үшін бұл жаңғыртпа шетелдік баспасөзде Кеңес Одағы павильонының «садақ тартып тұрған экспонаты» деген атқа ие болды (Хабдулина М., Балтабаева К., 2010).

Біздің заманымыздан жүздеген жылдар артта қалған алыс дәуірге жататын киім элементтерінің тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік рәміздерінде көрініс табуы – бұл, сөз жоқ, археологтар Кемал Ақышұлы Ақышев пен Бекен Нұрмұханбетұлы Нұрмұханбетовтың және реставратор Владимир Иванович Садомсковтың зор еңбегінің жемісі.

Мемлекеттік елтаңба нышанының этнография деректерімен тоғысқан егжей-тегжейлі сипаттамасын Ә.Т. Төлжубаев пен М.К. Егізбаеваның мақаласынан оқуға болады (Төлжубаев А.Т., Егізбаева М.К., 2011).

Қаныш Сәтпаевтың қызы – Мейіздің есінде атақты археолог былайша сақталыпты: «Кемал ерекше жан – ардың, ымырасыз намыстың адамы еді. Ол Даланы сүйді – өзінің Қазақстанын сүйді. Оған тіршіліктің күйбеңі, майда қызметтік ұмтылыстар жат болатын. Ол мүлде басқа, уақыт гасырлармен өлшенетін, тұтас бір халықтар келіп, мәңгіге кетіп жататын үлкен әлемде ғұмыр кеітті. Сөйтіп, осы бір әлемдер қозғалысында ол өз халқының жол торабын тауып, Дала мен оның тұрғындарының тіршілік заңдарын тануға ұмтылды» (Хабдулина М., Балтабаева К., 2010).

■ В.И. Садомсков пен
О.В. Медведев
■ В.И. Садомсков и
О.В. Медведев
■ V.I. Sadomskov and
O.V. Medvedev

КӨНЕНІҢ КӨЗІ

Есік сақ адамы киімінің алғашқы келбетін қалпына келтіру жұмысымен қатар, Ә.К. Ақышев мүлде жаңа бағыт – заттар кешенінің семиотикалық мәртебесін зерттеуді де қолға алды. Сондықтан да Әлішер Кемалұлын Қазақстан археологиясындағы семиотика саласын қалыптастырушылардың бірі деп атауға толық негіз бар.

Бұрынғы КСРО аумағында бұл бағыт өткен ғасырдың екінші жартысында Тарту университетінде қалыптасып, жемісті дамыды. Әмбебап семиотика теориясының негізін қалаушы ретінде Ю.М. Лотманды атаймыз.

Дүние жүзінде бұл бағыттың пайда болуын XVII-ші ғасырда ағылшын материалист-философы Дж. Локктың семиотиканың мәні мен көлеміне анықтама беріп, семиотика – таңбалар туралы ғылым деп жазған уақытымен байланыстырады (Лотман Ю.М., 2001, с. 8). Дж. Локктың идеялары ұзақ уақыт бойы дамытылмағандықтан, семиотиканың екінші қайтара дүниеге келуі өткен ғасырдың ортасында жүрді және ол бірнеше пәннің: құрылымдық лингвистика, ақпараттық теория, кибернетика мен логиканың тоғысында пайда болды (Лотман Ю.М., 2001, с. 8).

Өнер дегеніміз де – таңбалар жүйесі болғандықтан,

Әлішер Кемалұлы Ақышев 1952 жылдың 26 маусымында Алматы қаласында дүниеге келген. 1974 жылы С.М. Киров атындағы ҚазМУ тәмамдағаннан кейін ҚазКСР ҒА Тарих, археология және этнография институтының археология бөліміне кіші ғылыми қызметкер ретінде қабылданады. Шүлбі, Жетісу, Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедицияларына қатысқан (Археология институтының мұрасы; Ақишев К.А., Ақышев А.К., 1982). 1980 жылы Мәскеу қаласында «Жетісу сақтарының өнері мен идеологиясы (Есік обасының материалдары бойынша)» тақырыбында кандидаттық диссертациясын сәтті қорғады. Ол 1984 жылы «Сақтардың өнері мен мифологиясы» атты монография болып жарияланды. Бұл шағын кітапша тез арада библиографиялық жәдігерге айналып, қазіргі таңда ерте темір ғасыры кезеңінің өнері мен мифологиясы бойынша кез келген зерттеу жұмыстарында міндетті түрде осы еңбекке сілтеме беріледі. Қазіргі кезде Әлішер Кемалұлы ҚР Орталық мемлекеттік мұражайының археология бөлімінде қызмет атқарып жүр.

- Б. Нұрмұханбетов пен Ә.К. Ақышев. Экспедициядағы кезекті пікір-талас
- Б. Нұрмұханбетов и А.К. Ақишев в экспедиции
- B. Nurmuhanbetov and A.K. Akishev in the expedition

отандық тарих ғылымында дерек көздерінің мүлде жаңа түрі болып табылатын археологиялық материал – «Алтын адам» киіміне сараптама жасау барысында Ә.К. Ақышев семиотика әдістерін қолдана отырып, оны тұтас бір бейнелі мәтін ретінде қарастырған.

Бас киім, шекпен, белбеу, қару-жарақ, қамшы, шалбар және етіктен құралған киімнің элементтері өзара байланысып, біртұтас кешенді құрады. Өзінше бөлек жүйе бола тұра, олар жерлеу рәсімінің жекелеген элементтерімен (ыдыс-аяқ, тұрмыстық бұйымдар) және ландшафтпен біртұтастықты құра отырып, жер бетіндегі құрылыс жүйесімен де байланысты. Іле Алатауының асқақ тауларының етегінде орналаса отырып, бұл обалар дүние жаратылысының үлгісін – Ғаламның бір түйірін сипаттайтыны да Жетісудың ежелгі тұрғындарының діни-мифологиялық түсініктерімен астарласып жатыр.

Есік обасынан табылған, қалпына келтірілген киімге жасалған сараптама Ә.К. Ақышевке ежелгі тұрғындарда қасиетті «патшаға» табынудың болғандығын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеушілердің айтуынша, жерленген адамның киімі оның салт атты жауынгерлер тобына жататындығын көрсетеді, ал ежелгі көшпенділер, олардың ішінде сақтар да өз көсемдерін салт атты жауынгерлер санатынан сайлайтыны белгілі. Сонымен қатар Кемал Ақышұлы мен Әлішер Кемалұлы алтын әшекейлі киімнің көзге ұрып тұрған салтанатына қарамастан, «алтын аштық» себебімен түсіндіруге болатын іші қуыс үш орамды алқа, бұйымдардың ағаштан немесе қоладан жасалған негізіне жұқа алтын фольганың қолданылуы мен жапсырмалардың қалыңдығы көп бағалы металл жұмсалғанының елесін қалыптастыратын көзбояушылықтың байқалатынына назар аударды (Ақишев К.А., Ақишев А.К., 1982, с. 94; Ақишев А.К., 1984).

Қалпына келтірілген бас киімнің пішіні б.з.д. 6-5 ғасырлардағы Ахеменидтік Иранның астанасы болған Персеполь қаласындағы баспалдақтың бедерінде бейнеленген, әдебиетте «шошақ төбелі бөрік киген сақтар» деп аталатын тиграхауда сақтарының бас киіміне өте ұқсас (Ақишев К.А., Ақишев А.К., 1982, с. 98).

Алдында атап өткендей, фриздарды үш тік регистрге (төменгі – қанатсыз және жоғарғы – қанатты жануарлар; тау – етегі – басы; ағаш: тамыры – діні – басы) бөлген қалпақтың композициясының нышандары ерекше қызықты.

Бас киімде орналасқан бейнелердің мәнерлі мәтінінде ғарыштың тігінен және көлденеңнен құрылысы: дөңгелек немесе төрт бұрыш пішінді жерасты, жер беті және аспан әлемдері туралы ақпарат жасырынған. Бұл космограммада сақтарда билік космологиямен байланыстырылатындықтан «әлем ағашы» концепциясы көрініс тапқан. Сондықтан да ел билеушісі дұрыс ұйымдастырылған ғарыштың бейнесі болып табылатын. Бір сөзбен айтсақ, ол ғарыштың кіндігі, әрі орталығы болған, ал биліктің белгілері болса тайпалар одағы мен ғарыштын ұқсастығын білдіретін (Ақишев К.А., Ақишев А.К., 1982, с. 98).

Зерттеушілердің пікірінше, Есік обасынан алынған коллекциядағы өнер туындыларында сақтардың ахеменидтік Алдыңғы Азия көркем мәдениетінің жетістіктерімен, грек-бактрия жауһарларымен, сарматтар мен Оңтүстік Сібір тайпаларының торевтикасымен жақын таныстығы байқалады. Сақтар осы туындыларды өңдеп, оларды тек Қытайдың түкпір-түкпіріне жеткізіп қана қоймай, бүкіл Еуразияға тарата алды. Жетісу өңірін жайлаған ежелгі көшпенділер өнерінің сүйікті сарыны – жолбарыс немесе жолбарыс-грифон бейнесі – эпостық «жолбарыс терісін жамылған батырлар» образын болжамды түрде сақтардың фольклорлық дәстүрінен өрбітуге мүмкіндік береді (Ақишев К.А., Ақишев А.К., 1982, с. 98).

■ *Есік обасындағы алтын адам жерленген орынның жоспары (Ақисhev К.А., 1978 бойынша)*

■ *План дна погребальной камеры кургана Иссык (по: Ақисhev К.А., 1978)*

■ *The plan of the burial chamber bottom of the Esik burial mound (after Akishev K.A., 1978)*

ТАРИХ ЖЕЛЕГІН КІМ ҚҰРАП ЖӘНЕ КІМ АЛЫП ЖҮРЕДІ...

■ «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайын ұлттық стратегиялық «Мәдени мұра» жобасы Қоғамдық кеңесінің төрағасы Мәулен Әшімбаев ашты. Мамыр 2011 ж.

■ Церемония открытия Государственного историко-культурного заповедника – музея «Иссык». Речь произносит председатель Общественного совета проекта «Культурное наследие» Маулен Ашимбаев. Май 2011 г.

■ The opening ceremony of State historical and cultural reserve “Esik” museum, opening address of Maulen Ashimbaev, the Chairman of the project “Cultural heritage” May, 2011

Бүгінде Есік қаласына жақындағанда, тас жолдың оң жақ қапталында табиғи ландшафтыға етене сіңіскен, басты көркі көшпенділер өркениеті қалдырып кеткен көне обалар болып табылатын мұражайды көруге болады. Олар сандаған ғасырдың үнсіз куәлары ретінде далада мен мұндалап тұрады.

Қорық-мұражай ашу туралы Қаулы 2007 жылы Мемлекеттік стратегиялық «Мәдени мұра» жобасын жүзеге асыру аясында қабылданды. Есік обалары орналасқан жерде ашық аспан астындағы мұражай жасауды жүзеге асыру ресми түрде Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 2010 жылдың 30 қаңтарында қол қойған №43 Жарлығынан бастау алады (Мухтарова Г.Р., 2011, с. 25).

Қысқа мерзім ішінде авторлар ұжымының (жоба авторлары – ЖБА Білдебаев Н.М., ЖБК Жуйко Е.Д., Демеуов Б.Ш.; архитекторлары – Ушанова О.В., Білдебаев М.Н., Мекебаева М.; конструкторлары – Яровая Л.Н., Боровикова Е.А., Аверьянова Т.М.) жобасы бойынша мұражай ғимараты салынды («Қазқайтажанғырту» РМК). Мұражай көрмесін «Дара» ЖШС қызметкерлері безендірді.

Мұражай көрмесі сырт көзге Есік обасының зерттелу тарихын көрсететін көркем сурет сияқты қабылданады. Онда қазба жұмыстардың барысы және әр жылдарда патшаның киімін қалпына келтірумен айналысқан археологтар мен реставраторлардың портреттері бейнеленген фотосуреттер ұсынылған. Кемал Ақышұлы айтқандай: «Алтын сарбаз өзіне жүгінгендердің әрқайсысы үлгісін жасаған өзінің жеке тағдырына ие» және «Алтын адам» бейнесін қалпына келтірген жаңа нұсқаларға еш наразылық танытпаған» (Хабдулина М., Балтабаева К., 2010 алынған). Марал Ғалымжанқызы Хабдулина

мен жазысқан хаттардан білетініміз, өзінің қалпына келтіру нұсқасы жөнінде К.А. Акышев, – ол тұспалдар мен интерпретацияға емес, қабірден табылған заттардың нақты жатқан орнына негізделе жасалған, – деп айтқан. Сонымен қатар, М.Ф. Хабдулина журналистер Кемал Ақышұлынан патент тіркеуін талап еткенін де атап өтеді. Алайда Кемал Ақышұлы: «Мен мұны Кеңес заманында жасағанмын, ал қазір бұл менің емес, мемлекеттің меншігі» деп жауап берген екен.

Мұражай көрмесінде «Алтын адамның», Берел обаларының материалдары бойынша жасалған адаммен бірге қойылған жылқы маскасының қайта жаңғыртпалары, Есік обасынан табылған бұйымдардың түпнұсқалары мен көшірмелері, оның макеті және тағы басқа көптеген экспонаттар қойылған.

Ақпараттық стендтердің бірінен мұражайдың алғашқы демеушісі жөнінде білуге болады. Ол «Қазақтелеком» АҚ Алматы облыстық телекоммуникация дирекциясының бас директоры Ж.А. Мейрамбаев мырза еді.

Мұражай ішін аралап жүргенде, уақыт керуенінде саяхат жасап жүргендей күй кешесің. Бұған мұражайдың өзіндік ерекшелігі – «Зерде сатысы» да ықпал ететіндей: табалдырықтан аттап өтіп, өзге әлемге тап боласың, өз-өзіңмен және Уақытпен оңаша қаласың. Терезенің арғы жағында – айрықша көрініс – осы жерде, осы ғимараттың тұсында тоқтап қалған Уақыттың сақшылары тұрғандай. «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайының ресми ашылуы 2011 жылғы 10 маусымда болды. «Мәдени мұра» ұлттық стратегиялық жобасының міндеттерін орындау жөніндегі Қоғамдық кеңес көшпелі мәжілісін мұражайдың ашылуына орай осында өткізді.

- «Есік» мұражай-қорығы. Көрмедегі жәдігерлерді алғаш сөйлету құрметі Бекен Нұрмұханбетұлына бұйырды
- Б. Нурмұханбетов проводит экскурсию по залам музея-заповедника «Иссык» для участников заседания Общественного совета проекта «Культурное наследие»
- B. Nurmuhanbetov conducts a tour of the showrooms of the museum-reserve «Issyk» for participants of the meeting of public Council of the project «Cultural heritage»

- «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайының ғимараты
- Здание государственного историко-культурного заповедника – музея «Иссык»
- The building of the State Historical and Cultural Reserve of Museum «Essik»

- «Есік» қорық-мұражайының көрмесі
- Внутреннее убранство залов заповедника – музея «Иссык»
- The interior of the reserve showrooms «Esik» museum

Ашылу рәсімі Қазақстан Республикасы Президенті әкімшілігі басшысының орынбасары, «Мәдени мұра» Мемлекеттік стратегиялық жобасының міндеттерін орындау жөніндегі Қоғамдық кеңестің төрағасы Мәулен Сағатханұлы Әшімбаевтың сөзімен басталды. Осы шараға Қоғамдық кеңестің мүшелері – Ә.А. Асқаров, С.Е. Әжіғали, Н. Әлімбаев, К.М. Байпақов, М.Қ. Әбусейітова, І.М. Қозыбаев, Қ.Қ. Тұяқбаев, А. Мұхамәдиұлы, Е. Шаймерденовтермен қатар, С.М. Мұқанов, Т.Т. Түсіпбеков, Б.Р. Шенгелбаев, Г.З. Телебаев, А.А. Тойбаев, Б.Ә. Байтанаев, Ә.Т. Төлұбаев, К.А. Алтынбеков,

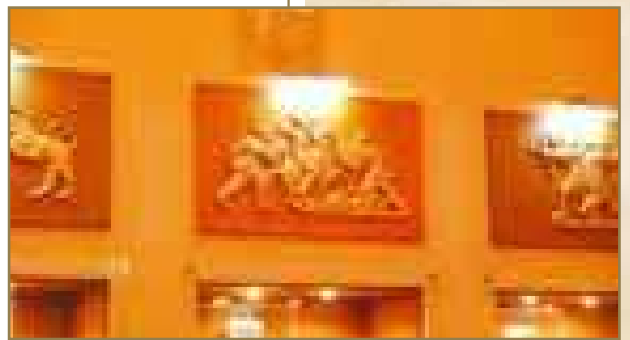
- Алтын киімді адамды алғаш тапқан, бүгінде сол мұражайда қызметкер Б. Нұрмұханбетов көрмені кезекті таныстыру үстінде
- Б. Нұрмұханбетов знакомит посетителей с экспозицией музея
- B. Nurmuhambetov introduces visitors with the museum exposition

Х.М. Әбжанов, А.З. Бейсенов, М. Садықбек, С.М. Жұмағұлов, Е.К. Жұмағұлов, Г.Х. Балабекова сынды министрліктер мен ведомстволардың, ғылыми ұжымдардың өкілдері де қатысты.

Әрине, қорық-мұражайдың бүгінгі жай-күйін ауызға алғанда, осында қызмет атқарып жүрген жандар тудырған көңіл-күйді айрықша атап өту керек. Есік обаларының мұражайлануына мұрындық болған, әрине, өз туындысына жанын берген Бекен ата. Қазақстанның ақсақал археологының бөлмесіне кіріп, сабырлы үнін естіп, саликалы әңгімесін тыңдаудың өзі бір ғанибет. Сөрелерде студенттік кезден бері жинақталған материалдар: сызбалар, слайдтар мен жазбалар тіреліп тұр. Олар қызу қайнап жатқан жұмыстың белгісі іспетті. Бекен қарт тұнып жатқан қазына, асыл дария. Сенімен бала болып ойнап та, қария болып қабағын түйіп, терең ойға шомып та әңгіме дүкен құра алады. Білім іздегендерге жүрегі әрқашан ашық. Бекен Нұрмұханбетұлына мінездеме бере отырып, оның шәкірті Арман Бейсенов мынадай бір теңеу айтқан еді: «... арқа қазақтары ежелде әр адамға асыл тас толы алтын сандық беріледі және әркім оны өз білгенінше алып жүреді дейтін. Бекен жұртқа сый таратып жүріп-ақ, өз нәсібесінен айрылмады!» (Бейсенов А.З., 2011, с. 12 алынған). Бекен ата, адамгершілігіңіз үшін, өзіңізді ешқашан қапы қалдырмаған ұлттық түйсігіңіз үшін, адамға және Көк Тәңіріге деген сеніміңіз үшін зор рахмет.

Жаңа мұражайдың ұжымы жұмыстың ырғағы мен екпінін басшылары – Гүлмира Раилқызы Мұхтароваға қарап түзейді. Мұражай қызметкерлері үнемі шығармашылық ізденіс үстінде. Мұнда үйлесімді, келешек бағыт-бағдарларын тереңнен ойлайтын, бір бойына кешегіні, бүгінгі мен ертеңгіні де біріктірген қазіргі заман мұражайы деген атқа лайық болуға ұмтылатын ұжым жұмыс жасайды.

- «Есік» қорық-мұражайының көрме залдарындағы экспозициялардың бір бөлігі
- Фрагменты экспозиций в залах заповедника – музея «Иссык»
- Fragments of the exhibits in the reserve showrooms «Essik» museum

- «Есік» қорық-мұражайының қорында сақтаулы тұрған Есік обасынан табылған қыш ыдыстар
- Посуда из кургана Иссык хранится в фондах заповедника – музея «Иссык»
- Dishes from the Esik burial mound is kept in reserve funds of «Esik» museum

ЗАТТАРДЫҢ БОЛМЫСЫНА ҮҢІЛСЕК...

Еуразияның шығыс бөлігіндегі алғашқы ашылған тоналмаған жерлеу ескерткіші – Есік обасы материалдарының маңызы өте зор. Мәселе алтынның салмағы мен санында, тіпті оның көркемдік қасиеттерінде де емес, сақ-скиф кезеңі өкілдерінің бет-бейнесін қалпына келтіру, әлеуметтің ұйымдасуы мәселелерін, рухани мәдениеті мен идеологиясын зерттеуде... Бұлар көп қырлы көшпелі өркениетті зерттеудің кейбір аспектілері ғана.

Оба материалдарын алғаш рет жариялағанда К.А. Ақышев тарих үшін, материалдық мәдениет тарихы, өнер тарихы, жазу мен тіл тарихы, палеоантропология үшін құнды ақпарат алынғанын атап өткен болатын (Акишев К.А., 1974, с. 77).

Семсер мен канжардың сабы мен балдағының пішіні, бұйымдардың көркемдік-стилистикалық ерекшеліктері, қыш құмыралардың түрлері мен пішіндерінің сан алуандығына қарай отырып, қазақ археологиясының көшбасшысы К. Ақышев обаны б.з.д. 5 ғасырға жатқызуға мүмкіндік береді деп нақты айтқан болатын (Акишев К.А., 1974, с. 77).

Есік жауынгерінің бас киіміне, оған берілген мән-мағынаға толықтай, егжей-тегжейлі, дәйекті сараптама жүргізу нәтижесінде авторлар осы «тәж» жерленген адамның тиграхауд сақтарына жататындығын білдіреді деген негізді тоқтамға келді (Акишев К.А., 1978, с. 61-63; Акишев К.А., Акишев А.К., 1980, с. 18).

Сонымен қатар Есіктен табылған бас киім мен сырт киімнің пішіні мен безендірілуі оны киген адамның жауынгер болғандығын, ғұрыптық істерге де қатысы болғандығын айғақтайды. «Ғарыштың сакральды үлгісі» саналатын Есік бас киімінде олардың әлемді тану тұжырымдамасы берілген (Акишев К.А., Акишев А.К., 1980, с. 19-21, 23).

Бөріктің табылуы ежелгі Хорезмде, Парфияда, Соғдыда, кушандар және сасанидтер мәдениетінде танымал болған «бүркіт тәжінің» шығу тегі туралы мәселені көтеруге түрткі болды. Зерттеушілер скиф-сақ және иран халықтарында мұндай тәждердің шығу тегінің идеологиялық негізі бір, ал сақ-юечжы билеушілерінің «бүркіт тәждерінің» бейнелеу ерекшелігінің шығу тегі ортақ болғанын атап өтеді. Тәждегі құс, оның қанаты немесе қауырсындары билеушіге билік нышандарын Тәңірдің табыстауы идеясымен байланысты болған. Есіктен табылған күннің нышаны бар инвеституралық бас киім хварна идеясын білдіреді, ал төбесіндегі алтын қошқардың мүсіні – Митра мен хварнаның нышаны болып табылады (Акишев К.А., Акишев А.К., 1980, с. 27-29).

Бұдан мынадай қорытынды жасауға болады: Есіктен табылған бас киім мен жазу сақтарда билікті жүргізетін идеология мен әлеуметтік даму деңгейінің жоғары болғандығын білдіреді.

Қытай жазба дерек көздеріне жүргізілген жаңа зерттеулер Ю.А. Зувка «алтын адам» юэчжилармен бірге бір мемлекет түзген үйсіндердің өкілі болған, ал Хунье (Хунье – юечжи көсемі) – көсем фарнын сақтаушы абыз тайпасы деген болжам айтуға мүмкіндік берді (Зув Ю.А., 2002, с. 10, 28-29).

Ерте темір дәуіріндегі тайпалардың этникалық шығу тегін сәйкестендіру мәселесі әлі де күрделі және көп жағынан шешілмеген мәселе болып келе

тыр. И.М. Дьяконовтың пікірінше, «скиф» терминін «сақ» терминімен байланыстыратын кең тараған теория сын көтермейді. Оны saka – «сақ» терминінен нақты ажырата білу керек (Дьяконов И.М., 2008, с. 255-256).

«Шкуда» деген тілі жөнінен ирандық, ал археологиялық сипаттары жөнінен «скифтерге дейінгі» тайпалардың бірінің атауы болған. Ол Солтүстік Кавказды мекендеп, б.з.д. 7 ғасырда Күнгей Кавказға басып кірген, кейіннен гректер бүкіл солтүстік жақтағы көшпелілерді сол тайпаның атауымен атап кеткен. Қара теңіз маңын мекендеген «скиф» тайпаларының бірде біреуі, шын мәнінде, өздерін скифтер деп атамаған.

...жалпы скифтер немесе «шкудалар» скиф тайпалары деп аталып жүргендердің (кейіннен ғана археологиялық мағынасында да «скифтік» болып кеткен) қатарына жататын, авхаттар, трапиялар, парлаттар немесе савроматтар сияқты жеке тайпа болған.

Бастапқыда Украина аумағында тек скифтер ғана тұруы мүмкін, ал басқалары – алдымен Азияда тұрып, кейіннен массагеттермен соғыс кезінде ығыстырылып, Аракс (Еділ) өзенінен өтіп, киммерия жеріне ауып кеткен болуы мүмкін (Дьяконов И.М., 2008, с. 257).

Ал «ортокорибантия» (Мидия сатрапиясында) терминіне келер болсақ – бұл ирандық tigraxauda – «шошақ төбелі бөрік киетіндер» деген, Дарий I мен оның баласы Ксеркстің жазбаларындағы әлдебір скиф-сақ тайпаларының лақап аты. Дарий мен Ксеркстің осы терминді арнайы қолданғаны барлық скиф-сақ тайпалары, тіпті киммерлерді де қоса, бастапқы кезде онша да биік емес шошақ төбелі бас киім киіп жүргендерін жоққа шығармайды. Осылайша, Геродоттың ортокорибантийларын Арриннің сакесиндерімен, Кура өзенінің орталық ағысынан оңтүстікке қарай оқшаулайтын Страбонның Сакасенасының тұрғындарымен ұқсастыруға болады. Парсылар солтүстіктегі көшпелі тайпалардың барлығын сақтар деп, гректер – скифтер, ал вавилондықтар – киммерліктер деп атаған (Дьяконов И.М., 2008, с. 494).

«Шығыс» иран тайпалардың көп бөлігі – скифтер, аландар, массагеттер, сақтар, хорезмдіктер, соғдылар оңтүстік-шығыс Еуропа мен Орта Азия аумағында қалды... Бактрийліктер, соғдылар, хорезмдіктер, массагеттер, аландар мен скифтердің ұрпақтары уақыт өте келе көбінесе «батыс» иран (парсы) және түрлі түркі тілдерін, кей жерлерде сонымен қатар фин-угор және славян тілдерін қабылдап, соған сәйкес тайпалармен және халықтармен араласып кетті (Дьяконов И.М., 2008, с. 454-455).

Тиграхауда сақтарының орналасуы жайлы ерекше пікірді Р. Исмагил ұстанды. Ол антик деректеріндегі скифтер ахеменидтік құжаттардағы сақтарға сәйкес келеді деген тұжырым жасады. Сақтар термині аудармада «халық», «тайпа» дегенді білдіреді екен (Исмагил Р., 2007, с. 111).

Р. Исмагилдің пікірінше, тиграхауда сақтары деген терминнің олардың киіміне ешқандай қатысы жоқ. Ол «халық (тайпа): түркі жігіті» деген мағынада болған. Осы термин сәл кейінірек уақытта өмір сүрген халық – түркі халықтарына қатысты деп түсіну керек. Ерте темір дәуірінде Батыс Қытайдан Балқан тауларына дейінгі үлкен аумақта атаулары «ер жауынгер», «батыр» деп аударылатын тайпалар мекендеген (Исмагил Р., 2007, с. 110-111).

Есіктен алынған жауынгер киімінің және тұтас бұйымдар жиынтығының безендірілуі мен мән-мағынасына Ә.К. Ақышев жақсы сараптама жасады. Соңғы археологиялық ашылымдар аясында кейбір жаңа аспектілерді байқауға болады.

Археологиялық ескерткіштерден алынатын мағлұматтар негізінде ерте

- *Екі жағында барыстың басы салынған мойын әшекей*
- *Гривна. Деталь*
- *The neck let. Detail*

темір дәуірінде Алтай мен Жетісуды мекендеген тұрғындардың мәдени жақындықтары мен ұқсастықтарын байқауға болады. Алтай мен Жетісу ежелгі көшпелілерінің тек этнографиялық принциптерге ғана емес, ортақ негізді идеологиялық және дүниетанымдық

ұстанымдарға негізделген бас киімдерінің безендірілуі осы аймақтарда көп ортақ сипаттарға ие. Еуразияның таулы-аңғарлы және далалы өлкелеріндегі обалардан табылған көшпелілер мен малшылардың киімдерінің сәнінде өзге жануарлардың түр белгілерімен толықтырылған жылқы бейнелері орын алды. Алтайдағы тоң басқан обалардан табылған, ерекше сақталып қалған айрықша олжалар осы аймақты б.з.д. 1 мыңжылдықта мекен еткен тұрғындардың түр-бейнесін, киімдерін, бас киімдерін, жылқыларының салттық-мерекелік ер-тұрмандарын қалпына келтіру үшін қайталанбас мүмкіндік берді. Обалардың астындағы тоңда балқарағайдан жасалған кима-таған мен астауларда жерленген адамдардың мумияланған денелері сақталып қалған. Ағаштан, былғарыдан, мата мен киізден жасалған киім бөліктерінен басқа, денелеріне салынған суреттер, шаш үлгілері сақталған. Өлген адам-

мен бірге жабдығының әр затына мән беріле жасалған салтанатты шерулік жылқылар қоса жерленген. Мысалы, жылқының төбесіне бұғы мен тау текенің мүйізі тағылса, бетіне бетперде жапқан, ал тоқымына жыртқыш аңдардың тұяқты жануарларды жұлмалап жатқаны бейнеленген көріністер берілсе, әбзелдерінде ағаштан жасалған, алтын жалатылған салпыншақтары болды. Киімдері мен жылқы әбзелдерінің қандай түсті болғаны да сақталып қалыпты. Алтайдың ежелгі көшпелілерінің (пазырық мәдениеті) этнографиялық бет-бейнесін қайтадан жаңғырту – бұл алдағы кеңінен ашылған мүмкіндіктердің бірі ғана. Сақ әлемінің түрлі аймақтарында мекендеген ежелгі тұрғындардың мәдениетіндегі ерекше және ортақ дүниелерді, жерлеу рәсімін, дүниетанымдық және діни ұстанымдарының ең маңызды аспектілерін зерттеу және қалпына келтіру – сол дәуір мәдениетін зерттеудің аса маңызды құрамдас бөліктері болып табылады.

Өзге дүниелермен қатар, зерттеушілер ежелгі Алтай көшпелілерінің бас киімінің түрін қалпына келтіре алды. Олардың бас киімдері әдетте жануарлардың мүсіндерімен «әшекейленетін», соның ішінде бас киімнің жоғарғы бөлігінде бұғының, құстың, таутеке-жылқының бейнелері болатын. Алтай көшпелілерінің мәдениетінде бұғы және таутеке мүйізі бар жылқы бейнелерін көп қолдану көбінесе ерлердің – сарбаздардың, аңшылардың бас киімдеріне тән екені атап өтілген. Пазырық жерлеулерінің бірқатарында «жылқы» мүсіндерінің алтын немесе алтынмен жалатылған теріден жасалған

- Барыс бейнесімен сәндіделген мойын әшекейі
- Нашейное украшение – гривна, декорированная изображениями барсов
- A neck ornament – necklet, decorated with Leopard image

- *Үш жарым айналмалы адамның мойын әшекейі*
- *Нашейное украшение – гривна, декорированная изображениями барсов*
- *A neck ornament –necklet, decorated with Leopard image*

- Құстың мойны мен басы түрінде жасалған тұтқалы күміс қасық
- Серебряная ложечка с ручкой, выполненной в виде шеи и головы птицы
- Silver spoon with handle, made of neck and head image of a bird

- Түбіне таңба-белгі салынған күміс тостаған
- Серебряная чашечка с процарапанными на тыльной стороне знаками
- Silver bowls with scratched symbol on the backside

- *Куміс тостаган*
- *Серебряная чаша*
- *Silver Bowls*

- *Куміс тостаган*
- *Серебряная чаша*
- *Silver Bowls*

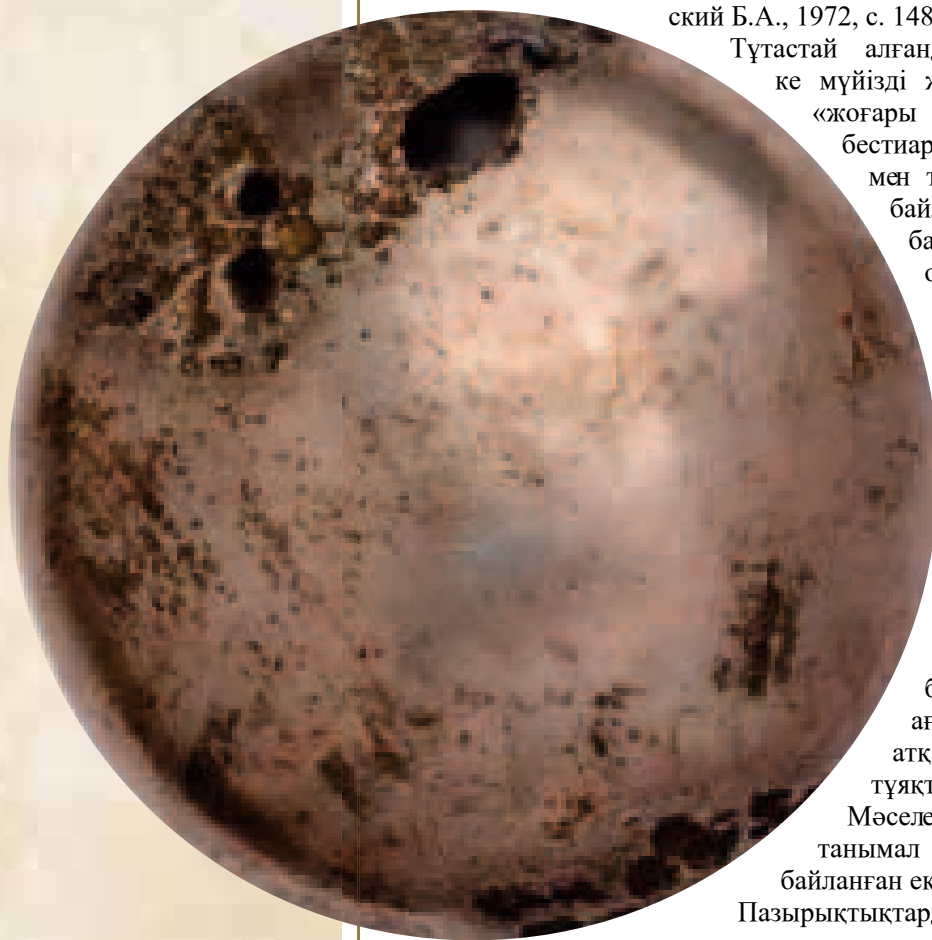
таутеке мүйіздері болған. Тонды обаларды зерттеген археологтардың пікірінше, таутеке-бұғы және таутеке-жылқы – қайтыс болған жанмен өзге дүниеге, көктегі жайылымға ілесіп баратын, бір-бірінің орнын баса алатын қасиетті бейнелер. Мұндай синкретті жануарлар бейнелері жүйрік ат пен тау шындарын мекендейтін таутеке бейнелерін ұштастыратын. Адаммен – сарбазбен, аңшымен бірге жерленген дәл осы жануар Көктегі жайылымға дейінгі қиын да, қатерлі жолды жылдам жүріп өтуге қабілетті болған. Бұл дәстүр мифтік санада тереннен тамыр алады, зерттеушілер тіпті ежелгі үнді аңыздық-ғұрыптық дәстүрінде тау текелер жылқыларға «көлік құралы» ретінде теңестірілетіндігі жайлы айғақтар бар деп атап өтеді. Пушан құдайдың күймесіне жегілген жануарлардың ішінде «таутеке-жылқы» бейнеленген (Литвинский Б.А., 1972, с. 148).

Тұтастай алғанда, құс, бұғы және таутеке мүйізді жылқылар – бұлар сакральды «жоғары жақты» білдіретін пазырық бестиариясының кейіпкерлері. Бұғылар мен таутекелердің әлемдік ағашпен байланыстырылатын мүйізінің бар болуы, сонымен қатар олардың мәңгі қар басқан тау шындарында мекен етуі – бұл жануарлардың ғұрыптық салтта медиатор қызметін, құрбандық шалатын баған қызметін атқаруы мүмкін екендігінің бір себебі осы болып қалар. Құрбандық бағаны аспан мен жер арасын байланыстыратын буын ретінде қабылданған. Салттық жоралғыларда ол түбінде тұяқты жануарлар, ал басында құстар орналасқан әлем ағашының түпбейнесі қызметін атқарған. Мұндай бағана рөлін тұяқты жануар да орындай алған. Мәселен, тасқа салынған суреттердегі танымал сюжет – бір мама ағашқа байланған екі жылқы.

Пазырықтықтардан қоладан немесе алтын жалатылған ағаштан жасалған әйелдердің шаш түйреуіштері де белгілі. Олардың ұшында алмалы-салмалы бөліктер – құлақтар, тау теке мүйізі, құйрықты (таутеке) орнатуға арналған тесіктері бар жылқы, сондай-ақ бұғы, таутеке, құс мүсіндері болған (Кубарев В.Д., 1987, с. 169-170, 171).

Құс пен жылқы бейнесінің Көкпен, Күнмен байланыстылығы жөнінде ежелгі бейнелеу өнерінің сансыз ескерткіштері ғана емес, мифология да сыр шертеді. Ежелгі адамдар ортасында қанатты пырақ бейнесіндегі Күн жайлы, жылқылар немесе құстар жегілген ашвиндар күймесі туралы түсініктер болғаны белгілі. Аспан пырағымен байланысты нанымдарды зерттеушілер

- Түбінде белгілер бар күміс тостаған
- Серебряная чашечка
- Silver bowls

- Көгілдір ақық тасты алтын сырға
- Серьга, декорированная бусинками бирюзы
- Golden earrings decorated with turquoise

■ *Есік падишасы киімінің алғашқы жаңғыртпасы. Жаңғыртпа авторлары – К.А. Ақышев, В.И. Садомсков. Жаңғыртпа Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының мұражайында.*

■ *Первая – наиболее сложная – реконструкция облика иссыкского вождя в экспозиции музея Института археологии им. А.Х. Маргулана (авторы реконструкции – К.А. Акишев, В.И. Садомсков)*

■ *The first and the most difficult reconstruction of the image of Esik leader in the exposition of A.H. Margulan Archaeology Institute museum (the authors of reconstruction – K.A. Akishev, V.I. Sadowskov)*

■ *«Өмір бәйтерегіне» қонақтаған құстардың мүсіндері*

■ *Элемент головного убора в виде фигурок птиц на вершинах деревьев*

■ *A headdress in the shape of birds figures at the tops of trees*

- *Есік падишасының Бас киімінің жаңғыртпасы*
- *Реконструкция головного убора иссыкского вождя*
- *The decoration of headdress. Detail.*

ежелгі және орта ғасырлық Орта Азияда кең таралған деп есептейді (Литвинский Б.А., 1972, с. 152). Көкке табынумен байланысты қанатты пырақ бейнесі, түптеп келгенде, мифологиялық және фольклорлық мәтіндерде жылқы мен құс бейнесін қатар қойып салыстырудан туындаған. Жылқының діни, ғұрыптық рөлі «жылқы патшаның ажырамас серігі, әрі киелі меншігі болғандығында» да көрініс тапқан. Өлу мен қайта тірілу (патшаның) және аман-саулық идеясымен байланысты жылқының қатысуымен өтетін ең танымал ғұрып – Ашвамедха (Кузьмина Е.Е., 2002, с. 62-63). Алтайдағы жерлеу обаларындағы адаммен бірге жерленген жылқыларды қабір шұңқырының шетіне әкеліп, чеканмен мандайларынан ұрып өлтірген. Бұл жерленген жануарлардың құрбандық, киелілік сипаты, олардың адамды жерлеу салттарына қатысқандығын, жылқылардың бетперделері мен әбзелдері сипатының кездейсоқтық еместігі, жаңа бейненің синкреттілігі туралы болжамды жанама түрде растайды.

Жазба дерек көздеріне, ежелгі өнер ескерткіштеріне, киімдегі бұғы, жылқы, таутеке бейнелерінің орналасу тәртібіне жасалған талдаулар бұл жануарлардың Күн мен Жоғарғы әлемнің әмбебап нышандары болғандығын көрсетеді. Зерттеушілердің пайымдауынша, құс, бұғы, таутеке-жылқы әлемнің мифологиялық көрінісінің жоғарғы бөлігінің негізгі кейіпкерлері болған (Дашковский П.К. Усова И.А., 2010, с. 304). Жоғарғы әлемді құстар, мүйізді «таутеке-жылқылар» мен қанатты таутеке-жылқылар сипаттайтын.

Әлеуметтік беделі жоғары тұлғалардың бас киімдерінде қанатты және мүйізді жылқылардың бейнеленуі кездейсоқтық емес. Олар абыз ханның көзі тірісінде оның киелілігін, қасиеттілігін, делдалдық қызметтерін білдірсе, жерлеу рәсіміндегі жылқы марқұмды өлгеннен кейін о дүниеге жеткізуді қамтамасыз ететін тасымалдаушы рөлін атқарған (Фиалко Е.Е., 2003, с. 169).

Жылқы – скиф-сақ әлемінде және онда ғана емес – құдайларға құрбандыққа шалынатын жануар. Жылқы бейнесінің Күн құдайымен байланыстылығы даусыз. Ирандық дәстүрде жылқы Аспан өрісімен байланысты болған, соған сәйкес еркек бастамасының да бейнесін танытқан. Ол әрқашан да мәдениеттің ерлерге тән аясы мен әскери тұрмыстың ажырамас бөлшегі болып қала берген. Зерттеушілердің пайымдауынша, түркі эпостарындағы «батыр мен оның тұлпары» деген басты тандем скиф дәуірінде пайда болған.

Жалпы алғанда, еркектік құдыреттер тұяқты жануарлармен, ал әйелдік құдыреттер – жыртқыштармен салғастырылады деп көрсетіледі. Осылайша, зооморфтық код арқылы дүниенің басты ғарыштық

- *Жүзінде жануарлар бейнеленген сақ қанжары*
- *Знаковое оружие саков – акинак, декорированный изображениями животных*
- *Saks arms symbol: dagger, decorated with animals image*

- Қанжардың бір бөлігі. Қарама-қарсы қойылған бүркіт грифонның бастары салынған саптың ұшы
- Акинак. Деталь. Наверх акинака в виде изображений противопоставленных голов орлиных грифонов
- The dagger. Detail. Finial dagger image among strategic goals of Eagle springs

күштері белгіленетін (Полидович Ю.Б., 2006, с. 369-370).

Кейінірек, орта ғасырларда, жылқыны халықтың құдыреттілігі мен дәулеттілігінің белгісі ретінде қастерлеу нығайған. Халық күшінің бейнесі ретіндегі жылқы эпостарда кей кездері батырдың өзінен де маңыздырақ орын алады. Жылқы мифологияда Күн тәңірінің өзі, не оның серігі болып табылатын немесе Күн тәңірінің бір туындысы ретінде көрінетін. Ол сондай-ақ қанатты тіршілік иесі бейнесінде де көріне алатын. Ежелгі иран пантеонындағы патшаларға көктен түсіп, асқақтық, ұлылық пен құдыреттілікті бейнелейтін, атақты құдірет – хварн (фарн) жылқы бейнесінде танылды. Кейінірек жылқыны Көкке бағыштау барлық Саян-Алтай халықтарына тән болды (Николаев Р.В., 1987).

■ Бас киімнің бір бөлішегі.
Тау шыңы мен ондағы тағы
бір өзгеше тұрыстағы барыс
мүсіні

■ Элемент декора головного
убора в виде изображения
барса и горных вершин

■ The element of headdress
decor in the shape of Leopard
and mountain tops image

Жылқы-күс бейнесіне байланысты барлық мәселелер мамандар тарапынан жете зерттелді. Олар Есік жауынгерінің жоғары әлеуметтік мәртебеге ие болғандығы мен бейнеде күрделі семантикалық мағына жатқанын сөз етеді. Б.з.д. 1 мыңжылдықта ежелгі малшылар мен көшпелілер ортасында туындаған, тамыры тереңге кеткен дәстүрлер орта ғасырлардағы көшпелілер мен кейіннен қазақ мәдениетінде жалғасын тапты. Жылқы-күс, таутеке-күс бейнесінің қалыптаса бастауы кем дегенде ежелгі көшпелілер дәуірінің бастапқы кезеңінде байқалады. Ұлы даланың шығыс жақ бөлігіне тән белгілердің біріне – жаңа дәуір кейіпкері – сарбаздың кескінді бейнесі мен бұғытастар жатады.

Оларға салынған бұғы бейнелерінде белгілі бір мағына бар. Құрбандыққа шалынайын деп тұрған бұғы бейнесіне өліп бара жатқан және қайта тіріліп келе жатқан күдірет туралы түсінік көрініс табуы мүмкін. Бұғының басты атрибуты ретінде өмір бәйтерегі саналатын мүйізді айтамыз. Әлемдік бәйтерек жайлы түсінікпен бұғытастарда бейнелері кейде ғана кездесетін жылқының бейнесі де байланысты екенін айта кету керек.

Осы кезеңнің өзінше бір нышаны саналған құс тұмсығы тәрізді танауы бар бұғы мүсінінде құс тәрізді, қанатты бейненің болмысы орын алған. Шындап келгенде, біздің алдымызда қияли тіршілік иесі – құс-бұғы-жылқы тұр. Үндіеуропа мифологиясында бұғы мен ат психопомп жануарлар – адам жанын өзге әлемге тасымалдаушылар болып табылады. Тастарға қашап салынған бұғы бейнелері «табыну әрекеттерін орындайтын, дұғалар мен құрбандықтарды құдайға жеткізуге жәрдем беретін, сондай-ақ өлген адамдардың жанын өзге әлемге өткізетін» адамдарға көмекші-рух ретінде көрінген, өйткені белгілі бір салт-ғұрыптық әрекеттерді орындау кезінде бұл бейнелер күдіретті дүниемен қатынас жасаудағы аралық көпір қызметін атқара алатын. Бұғытаста суреті салынған жыртқыш аңды «құрбандық шалу құралы» деп қарастыруға болады. Тұяқтылардан бұғылардан басқа таутекелердің («аяғының ұшымен жүрген») және жылқылардың суреттері салынуы мүмкін еді (Килуновская М.Е., Семенов В.А., 1999, с. 137-139).

Жерленген адамдардың бас киімдері мен тұтас киімдеріндегі аң бейнелерінің орналасу топографиясы бұл сюжеттік композициялардың көшпенділер әлемінің көрнекі тік қимасы болып табылғандығын білдірді. Өзге мәдени дәстүрлер бас киіміндегі мән-мағынасы жағынан осыған ұқсас композициялар (Хохлач обасындағы ағаштар, бұғылар, текелер мен құстар; Усть-Лаба обасындағы құстар қонған ағаш пен таутекелер; Тиллятепе) дүниенің құрылымын көрсететін.

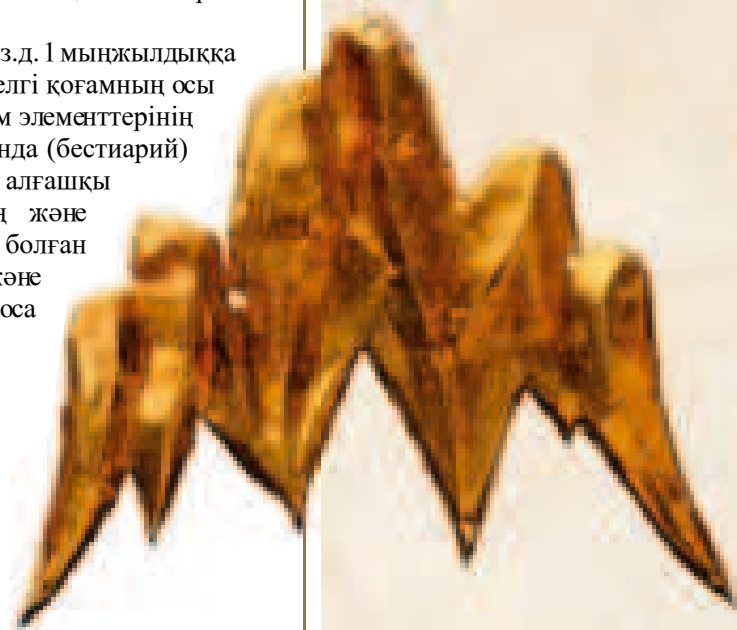
Теллятепедегі қабірден алынған, бір орталық және төрт бүйірдегі ағаштан тұратын тәждің безендірілуі космогониялық үлгіні танытады. Тұтастай алғанда, ескерткішті зерттеушінің пайымдауынша, тәж құнарлылық және жаңару идеясын жеткізеді. Жалпы бактрия өнерінде гректер, бактриялықтар мен неғұрлым бағалы үлес қосқан көшпенділер мәдениеттерінің синтезі байқалады (Сарианиди В.И., 1989, с. 144, 159).

Жетісу – сақ заманында ерте мемлекеттік құрылымның саяси, әкімшілік және діни орталығының бірі (мүмкін, тайпалар одағының немесе ірі тайпаның орталығы) болған аймақ. Өзіндік ерекшеліктеріне қарамастан, Еуразия даласының ұлы белдеуінің ұқсас ескерткіштері аймақтың өзге де орталықтармен өзара тығыз байланыста болғандығын және оның жалпы еуразиялық көшпелі мәдени кеңістікке кіргендігін көрсетеді.

Ортақ идеология мен мифологиялық түсініктерден басқа осы бірлікті көрсететін ұқсас бейнелеу ескерткіштер ашылған еді.

Еуразияның таулы-алқапты және далалық аймағында б.з.д. I мыңжылдыққа жататын «алтын адамның» бірнеше қабірі белгілі. Ежелгі қоғамның осы өкілдерінің киіміндегі алтынның көптігінен басқа, киім элементтерінің топографиясы мен зооморфтық бейнелердің тандалуында (бестиарий) терең нышандық сипат аңғарылады. Оларды сараптау алғашқы қоғамда бақсының немесе ғұрыптық қызметшінің және патшаның киімдеріне салынған мағына өзара ұқсас болған деген тезисті растайды. Сақ қоғамында елбасы діни және қоғамдық, сонымен қатар әскери қызметтерді де қоса

- Таудың шыңдарын бейнелеген тісті тілімшелер
- Изображения горных вершин. Элемент декора головного убора
- Mountain tops image. The element of headdress decor

■ Бас киймдегі мөңді композицияға үйлесім берер барыс бейнелері

■ Фрагмент композиции головного убора в виде изображений барсов

■ The fragment of headdress composition in the shape of Leopard image

- Бас киімді сәндей үлгісі. Тау шыңындағы қанатты барыстар
- Декор головного убора в виде композиции с изображением крылатых барсов на фоне гор. Фрагмент
- The decor of headdress in the shape of compositions depicting a winged snow leopard on a background of mountains. Fragment

атқарғаны мәлім. Зерттеушілердің пікірі бір жерден шықты: Есік падишасы тіршілігінде екі әлеуметтік рөлді қоса атқарған. Ол тайпаның әскери қолбасшы бола тұрып, абыз-бақсының міндетін орындаған (Лелеков Л.А., 1987, с. 27).

Ә.К. Ақышев тұтастай алтын жапсырмалармен көмкерілген есік адамының шекпені ауыр қаруланған салт аттының сауыты – катафрактмен ұқсастырылады деген тұжырым жасады. Ежелгі қоғамдағы ел басының рөлін ескерсек, есік адамының киімі қоғамды қорғауды қамтамасыз ететін ғұрыптарда символикалық сипатқа ие болады. Көсем жауынгер күн құдайы ретінде көрінетін (Ақишев А., 1984, с. 121-127). Есік әскери және ел басшысы сақ тайпалары тобының діні мен идеологиясының қасиетті қорғаушысы ретінде де саналды.

Толық жабдықталған, бес қарулы жауынгер жебеуші қаһарман, ер баба, көсем батыр, эпостық көшпелі жауынгердің кемел бейнесін сомдаған «мәңгілік даңқтың» иесі ретінде көрінді (Юматов К.В., 1998).

Сондай «алтын адамдардың» киімдерінде, қару-жарақтары мен жылқы әбзелдерін әзірлеп, безендіруде алтын көптеп қолданылған.

Алтын «жойылмайтын материал» ретінде «мәңгілік, ажалсыздық, құдіреттілік» идеясын білдірді.

Ә. Ақышевтің пайымдауынша, «қызыл», «сары» және «алтын» түсініктері Күнге табыну терминологиясына кірген. Бұл түстер әр әлеуметтік топтың (хандардың, шонжарлар мен абыздардың, жоғары әскери қауымның, қатардағы тұрғындардың) түс таңдауында кеңінен орын алған (Ақишев А.К., 1984, с. 132). Есіктен табылған адам киіміндегі түс нышандары оның Күн-абыз-елбасы ретіндегі сипатын одан әрі айшықтай түсті. Киімінде ақ-көк-қызыл түстердің үйлесім табуы, С.А. Яценконың ойынша, дүние жаратылысының үш қабатының (үстіңгі, ортаңғы және астыңғы) және соған сәйкес үш негізгі таптың да белгілері болғандығымен түсіндіріледі (Яценко С.А., 2010).

Ежелгі адамдардың түсінігінде көп алтынмен сәндеуді қолдану осы алтын әшекейлі киім киінгендердің мәңгілік өмірге өнуіне жақсы ықпал ететін болған. Ежелгі өркениетті жасаушылардың санасында алтын мен Күннің құрама байланысы болған. Ол белгілі бір әлеуметтік топқа тиесілі тұлғалардың алтыннан жасалған киімдерінен анық байқалады. Зерттеуші Л.А. Лелековтың пікірінше, бұл идеялық-нышандық кешеннің материалдық

- *Есік падишасы басқимінің негізгі элементі – қос қанатты, таутеке мүйізді жылқы. Бұл бейне тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік нышанына енген*
- *Центральный элемент головного убора иссыкского вождя – мифические существа, крылатые кони-козероги - образы, вошедшие в государственную символику независимого Казахстана*
- *The central element of the Essik leader headdress - mythical creatures, winged horses, goats - images those are included in the national symbols of Independent Kazakhstan*

түрде жүзеге асырылуы дәл скиф-сақ тайпа басшыларының аса бай қабірлерінен көрініс тапты (Лелеков Л.А., 1987).

Еуразияның далалық белдеуіндегі б.з.д. 1 мыңжылдыққа жататын обалардан табылған «алтын адамдардың» ежелгі өнер ескерткіштері, киімдері мен жерлеу рәсімдеріндегі ұқсастықтар бай жерлеулердің жерлеу-ғұрыптық рәсімінде неғұрлым жарқын көрініс табатын мифтік-ғұрыптық кешеннің негізгі сипаттарын көрсетеді. Мысалы, Алтайдағы Пазырық мәдениетімен арадағы айқын ұқсастықтарға қоса, зерттеушілер қазіргі Қазақстанның, Алтайдың таулары мен алқаптарын мекен еткен тайпалардың арасындағы байланыс аймағында орналасқан Локоть-4а ескерткішінің материалдарымен де ұқсастықтар тауып отыр. Бұл жерде б.з.д. 7 ғасырдың өзінде-ақ далалықтардың «Қазақстаннан Алтайға және одан ары қарай Обь өзені мен Алтай тауларын жағалай алыс солтүстікке» қозғалғаны анықталған (Шульга П.И., 2003, с. 120). «Локтевтықтар» Жетісудағы туысқан елмен тығыз байланысын үзбеген. Археологтардың бұл тұжырымдарын антропологтардың деректері растайды. Локоть-4а қорымын қалдырған жұрттың этногенетикалық байланыстарының неғұрлым мүмкін бағыты Таулы Алтайдың пазырық мәдениеті және Қазақстан мен Орта Азия сақтары болып табылады. Алайдың солтүстік-батыс тау бөктері

б.з.д. 5-3 ғасырларда пазырық, каменьдік және «сақ» мәдениеттері арасындағы араласу аумағы болып қала берді. Атап айтқанда, Локоть 4а, Есік пен Оңтүстік-Шығыс Алтай обаларында жерленгендердің киімі мен бас киімінің құрылымы мен безендірілуінде ұқсастықтар байқалады. Соның ішінде № 9 обаның № 1 қабірінде табылған бас киім күйрықты грифонның бұғы мүсінімен ұстасқан күйде бейнеленген суретімен безендірілген (Шульга П.И., 2003, с. 73, 76).

П.И. Шульга пішіні белгілі бір қағидаға сәйкес тігілетін, қайтыс болған адамның мәртебесін көрсетуі мүмкін киім болған деген тоқтамға келді. «Бұл өз қызметтерін тайпа деңгейінде (Есік), сондай-ақ шағын туысқандар тобы деңгейінде де (Локоть-4а) жүзеге асыра алатын мәртебеге ие діни қызметшінің міндеттерімен байланысты болуы ықтимал» (Шульга П.И., 2003, с. 85).

Табиғи-климаттық және ландшафтылық, мәдени-шаруашылық типтері, жер-

■ *Елтаңбада бейнеленген таутеке мүйізді, қанатты қос жылқы мүсіндері де бас киімнің бірден-бір композициясы*

■ *Элемент композиции головного убора в виде изображений протом крылатых коней, увенчанных рогами тау теке*

■ *The element of headdress compositions in the shape of protomes image of winged horses, crowned with a mountain goat horns*

леу құрылымдарының түрлері, тұрғындардың антропологиялық типі сынды факторлар мен олардың түбегейлі ұқсастықтарын саралай келе, зерттеушілер К.А. Ақышев және Ә.К. Ақышев, Жетісу, Шығыс Қазақстан, Алтай, Тыва, оған қоса Минусин қазаншұңқыры, Солтүстік Қырғызстан мен Ыстықкөл маңының кейбір бөліктерін қамтитын «тау белдеулеріндегі» сақ мәдениеттері өзара жақын деген тұжырым жасады. «Тау белдеуі» Орталық Азия және Арал маңымен тығыз байланыста болған, ерекше географиялық, экологиялық және этномәдени аймақ ретінде ерекшеленіп тұрады (Ақишев К., Ақишев А., 1997, с. 36).

Бұл тұжырымды жанама түрде растайтын факторлардың бірі Тывадағы Аржан-2 «патша» обасының материалдары екені анық.

Уақыт айырмашылығына қарамастан (Аржан-2 б.з.д. 7 ғасырдың соңына жатқызылады), бұл жерде діни және идеологиялық ортақ негізді киім безендіру элементтерін көруге болады. Киім элементтерінің орналасу жүйесі мен безендірілуі қатаң тәртіпке бағынған. Осы ескерткіш туралы да бір-екі ауыз сөз айта кеткен жөн. Үйіндісінің диаметрі 80 м, биіктігі 2 м болатын Аржан-2 обасы көптеген дөңгелек қоршаулар мен ғұрыптық кешендермен қоршалған. Обаны ертеде тонамақ болған көптеген талпыныстар мен кейінгі кездердегі қиратуларға қарамастан, кешенмен тікелей байланысты жерлеу орындарының сол қалпында сақталуы үлкен сәттілік болды: негізгі қабір орталықтан солтүстік-батыс шетіне қарай жылжып кеткен екен. Сонымен қатар археологтар 17 адамға арналған 11 қабірді, 14 жылқы жерленген қабір мен ат әбзелдері сақталған екі кешенді зерттеді.

Обаның негізгі жерлеуі мола шұңқырына орналастырылған қарағайдан жасалған қос кимада жасалған. Скиф-сақтардың аң стилінде жасалған көптеген бұйымдар табылды, олардың көп бөлігі алтыннан жасалған.

Адамның жанына қойылған қару-жарақтар темірден жасалған. Қылыш, семсер, қанжар мен жебенің ұштары алтын оюлармен өрнектелген (Сугунов К.В., Parzinger Н., Nagler А., 2010). Бізді қызықтыратын атрибуттар ішінен бас киімнің безендіру элементтерін атап өтсек болады. «Патша» қабіріне ер (1) мен әйел адам (2) қойылыпты. Бірінші мүрде маңынан табылған алтын пластинадан жасалған, эмальді бұғы мүсіні бас киімнің ұшына қондырылған (Сугунов К.В., Parzinger Н., Nagler А., 2010, tafel. 1, 1; 33, 1). Тұяқты жануардың иілген шеттері жыртқыш құстың басына ұқсатып жасалған. Ер адамның бас киімінен жылқы мүсіні түріндегі алтын жапсырмалар да сақталған. Төрт жылқы мүсіні (екі-екіден оң және сол жақта) ер адамның бас киімінің екі жағында симметриялы түрде орналасқан болуы ықтимал (Сугунов К.В., Parzinger Н., Nagler А., 2010, tafel. 1, 2; 2, 1-3; 33, 5). Жылқылардың әрқайсысының арқасында бір-бірден шағын иілген

■ Бас киімнің жоғарғы ұшына бекітілген арқардың мүсіні

■ Наверху головного убора – кулаха в виде фигурки архара

■ The top of headdress in the shape of an arkhar statuette

- *Көккө самғаган қанатты пырақ*
- *Декор головного убора. Деталь*
- *Headdress decor. Detail*

- Орнекті алтын кіші тілімшелер
- Элемент головного убора в виде фигурной миниатюрной пластины
- The elements of a headdress in the shape of a decorative miniature plate

- Бас киімінің сәндік бөлішегі. Бейнелі алтын тілімшелер
- Элементы декора головного убора в виде фигурных пластин
- The elements of headdress decor in the shape of figured plates

шошақ бар, ол жалының біткен жерін білдіретін болса керек. Ер адамның бас киіміне мысық тұқымдас жыртқыштың алтыннан құйылған мүсіні де тиесілі. Патшаның мойнында ертекөшпелілердің аң стилінде жасалған алтын әшекей болды. Нақты аң стилімен безендірілген алтыннан жасалған мойын әшекейлері қоғамда ерекше орын алатын, әскери тапқа, көшпелілер элитасына қатысы бар адамды белгілейтін маркер рөлін атқаруы әбден мүмкін (Боковенко Н.А., 2001).

Бұл ауыр алтын мойын әшекейінің (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 37, 5; 42; 43) беткі жағы түгелімен оюлы бедермен көмкерілген. Сурет жануарлардың төрт қатардан тұруынан құралады, олардың ішінде – екі өркешті түйелер, жабайы қабандар, жүгендеулі жылқылар, таутекелер, үлкен мысық тұқымдас жыртқыштар, бұғылар бар (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 4, 3-5; 36, 3-12). Мойын әшекейінің үлкен бөлігін оның алдыңғы бөлігі – салмақты кесегі құрайды (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 3; 4, 2, 4; 35; 36, 1,2), оның жоғарғы және алдыңғы шеттеріне мысық тұқымдас жыртқыштардың мүсіндері дәнекерленген. Мойын әшекейінің жалпы көрінісі қазба жұмыстарын жүргізушілерге бұйымның ұзақ уақыт бойы пайдаланылғандығы туралы тұжырым жасауға мүмкіндік берді. Адам оны бұ тіршілігінде тағып жүрген, кейбір өзге бұйымдардан ерекшелігі оның жерлеу рәсімі үшін арнайы жасалмағандығы.

Әйел адамның мүрдесінің жанынан бас киім элементтері – сәнді таспалар, жылқы мүсінді жапсырмалар (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 54, 1, 2; 73,1-3); мысық тұқымдас жыртқыш түріндегі жапсырмалар (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 59; 75) және басқалары табылды. Сонымен қоса, бас киімге қадалатын екі ауыр алтын шаш түйреуіші де бар (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 37, 52, 53; 57; 58). Түйреуіштердің бірінің «тұяғының ұшымен тұрған» бұғы мүсіні түрінде жасалған сабы бар (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 56, 1, 2; 74, 2).

Аталған мысалдардан көріп отырғанымыздай, жауынгер-көсемнің бас киімінде жылқы, бұғы, сонымен қатар мысық тұқымдас жыртқыш бейнелерінің орналасуы Есік обасынан да ертерек кезеңге жататын ежелгі дәстүр болып табылады.

Бөрікке орналастырылған мысық тұқымдас жыртқыштар, таутеке бейнелерін біріктіретін образдар семантикасы скиф-сақ дүниесіне жататын өзге аймақтардағы обалардан табылған бұйымдардың мәнін ашуға мүмкіндік береді. Тұяқты 1 обасынан алынған жылқы маскасындағы таутекенің мүйізіне орнатылған барыс бейнелері (Руденко С.И., 1960, табл. LXXII) мысық тұқымдастар бейнесінің екі түрлі мағынасын береді. Олар ең алдымен хтоникалық мәні бар жыртқыштар болғанымен, олардың бас киімге таутекелер бейнелерімен қатар орналастырылуы біраз өзгешеліктер енгізеді.

Тек нақты ұқсас кешендерде ғана емес, сонымен бірге белгілі бір дәстүрлерге сай тігілген киімнің жекелеген элементтерінде де әр аймақтардағы тұрғындар мәдениетінің жақындығы байқалады. Мысалы, «күстүмсығы пішіндес» бас киімнен алынған мүсінді пластина (Акишев К.А., 1974, с. 28, табл. 11). Ол бүркіт грифоны ретінде стильденген болуы мүмкін, жіңішке өткір имек түмсығы, балсірісі бар ірі көзі, артқа қарай қайтарылған айдары байқалады, спираль тәрізді орамасы бар құлақ жасалған. Бұл бейне скиф-сақ дүниесінде кең таралған, қолданылу жиілігі мен стилистикалық алуан түрлілігіне қарағанда – Алтайдағы ежелгі көшпелілердің сүйікті бейнесі болған тәрізді.

Укок ескерткіштеріндегі жылқы әбзелдерінің безендірілуінің кейбір элементтерімен арасында жақсы бейнелік ұқсастықтар байқалады (Полосьмак Н.В., 2001, 54 сурет).

Стильденген грифон басты бейнелерді сараптай келе П.И. Шульга, өзі бөліп көрсеткен осындай бейне түрлері көптеген көрсеткіштері бойынша жақын Екінші Пазырық пен Есік обасында бар екендігін атап айтады. Локотытан табылған бас киімдегі грифон басты өсімдік мотивтеріне ұқсастық Пазырықтың № 3 және № 5 обалары мен Есікте де бар. Онда грифондардың «құстұмсықтәріздес және тырнақтәріздес» өзге де нұсқалары байқалады (Шульга П.И., 2003, с. 78-79).

Скиф-сақ әлемі ескерткіштерінің жаңа археологиялық ашылулары бұрыннан белгілі мәдени байланыстар салаларын толықтырып отыр. Мәселен, Есіктен алынған материалдар бүгінде Филипповка (Оңтүстік Орал және Төменгі Поволжье, Орынбор облысы) обаларының мерзімін анықтау үшін бағдар болуда. Онда ұқсас қылыштар, гриф басты, жиырылып жатқан жыртқыштың бейнесі бар қанжар, айна және белбеу тоғалары болды. Бұл ескерткіш б.з.д. 5 ғасырмен мерзімделді (Уманский А.П., Шамшин А.Б., Шульга П.И., 2005, с. 76).

Топтаудан өзге, қару-жарақ бұйымдарының безендірілуінде де мынадай ұқсастықтар байқалады: Филипповканың № 1 обасынан табылған қысқа темір қылыш-акинақтың жүзі мен сабының бойындағы орталық сызық алтынмен қапталған грифон басын дәнекерлеу арқылы сәнделген. Сабының темір өзегі мен жүзінің жоғарғы бөлігі жылан тәрізді алтын толқынды сызықтармен әшекейленген (Золотые олени..., кат. 7). Қылышты сабын алтын сыммен орау арқылы безендіру (Есік обасындағыдай) қатты стильденген, алға қарай созылған тарам-тарам мүйізі бар бұғының бастары болып табылады (Золотые олени..., кат. 6).

Есіктен табылған темір қанжардың жүзінің бойымен жануарлар (жылан, түлкі, қоян, барыс, тауешкі, доңыз, қасқыр, арқар, жолбарыс, елік) бейнеленген алтын пластиналар жүргізілген (Акишев К.А., 1974, с. 29, 104, 105). Екі қанжардың да сабының ұшы бүркіт басы түрінде нақышталған.

Тұтастай алғанда, зерттеушілер Филипповка қорымын шығу тегі бойынша сақ-массагет шеңберіне жататын тайпалармен байланысты, өзіндік ерекшеліктері бар көшпелілер мәдениеті ретінде қарастырады. «Оңтүстік Орал, Батыс Сібір және Орта Азияның скиф кезеңінің ескерткіштері мәліметтерінің ортақтығы тек мәдени байланыстар немесе оңтүстік және оңтүстік-шығыс тайпалар тарапынан болған кейбір этникалық қосылуларды ғана емес, оңтүстік орал көшпелілерінің сақ-массагет әлемімен тікелей генетикалық байланыста болғандығын айғақтайды (Пшеничнюк А.Х., 2001, с. 37). Филипповка обаларынан алынған антропологиялық материалдардың Қазақстан сақтары мен Шығыс Қазақстандық үйсіндердің бас сүйектерімен ұқсастықтары басым. Филипповка обаларында жерленген адамдардың бас сүйегі мен бет сүйектерінің түзілуінің Оралдың ар жағындағы савроматтар мен Оңтүстік Орал маңындағы ерте сарматтармен жақындығы негізінде, олардың Арал маңы мен Жетісудың сақ-массагет тайпаларымен тығыз байланысты нәсілдік шығу тектерінің ортақтығы жөнінде тұжырым жасайды (Юсупов Р.М., 2001).

Жоғарыда атап өтілген Аржан-2 обасындағы темір қанжардың сабының беті, оның шет жақтарын қоса толықтай, жүзіндегі нервюра және оның бүйірлеріндегі қанағарлары да селдір алтын оюмен өрнектелген. Сабы мен нервюрасында аңдардың қырынан салынған мүсіндері де өрнек құрайды. Жар-

тылай бұратылып жатқан жолбарыстардың жұп бейнелері балдақтың жетесі мен сабының ұшында орналасқан. Олардың арасында бұйымның астынан үстіне дейін түгел өн бойында жануарлардың тұтас бір қатары бейнеленген: жыртқыш (жолбарыс) пен тұяқты жануардың суреттері кезектесіп келеді. Қанжар балдағының жетесі мен сабының ұшы жыртқыштар мен тұяқты жануарлар кезектесіп бейнеленген алтын пластиналармен көмкерілген. Аржан-2 обасынан алынған пышақтың сабы барлық жағынан алтын тілімшелермен көмкерілген. Сабының ұшы мен шеткі қырлары, қарама-қарсы

жақтарға қайтарылуы кезектесіп келіп отыратын, от жалыны тәрізді фигуралармен безендірілген. Сабының тегіс жалпақ бөлігіне салынған зер бедерлі болып келген. Зердің композициясы ою және зооморфтық сарындардың кезектесіп келуімен сипатталады. Ою спираль тәрізді шиыршықтармен араласа келген және олардан таралып отыратын жалын тілі тәрізді фигураларды қамтиды. Оюлы қатарлардың арасына бейнеленген жануарлардың мүсіндері шекті стильге келтірілген. Жарияланым авторлары барлық жерде қошқарлар бейнеленген деп пайымдайды (Сугуннов К.В., Parzinger H., Nagler A., 2010, Taf. 10,1; 11,1; 41,1).

Ұқсастықтары бойынша сабының түбі мен жүзі алтын толқынды сызықтармен зерленген Филипповка қанжарында тек толқынды немесе от жалыны тәрізді

- *Таутеке мүсінді бас киім әшекейі*
- *Фрагмент композициясының басты элементі - таутеке*
- *The headdress decor. Detail*

- Баскиімнің сәнді бөлігі. Құлағы шұңтқан, тік қарғыған, жалды «айғыр» бейнелі әшекейлер
- Изображения коней. Элемент декора головного убора
- The horse images. The elements of a headdress decor

- Бас киімнің қанат тәрізді бейнелі әшекейлері
- Изображения крыльев. Элемент декора головного убора
- Wings images. The element of headdress decor

мүсіндер ғана емес, стильденген мүйіздер, жолбарыс терісіне ұқсас бейне кескінделген деп болжам жасай аламыз. Арал маңындағы Түгіскен қорымының № 53 обасынан табылған ерте сақ дәуіріне жататын темір қылыш та жүзінің орта бойымен қасқырлар шеруі бедерленген алтын фольгамен көмкерілген (Итина М.А., Яблонский Л.Т., 1997, 44, 5, 6 суреттер).

Есік обасынан алынған қылыштың сабына және сабы мен жүзі жалғасатын тұсына салынған зер одан сәл кейінірек уақытқа жататын, Краснодар өлкесіндегі Зубовский хутор № 1 обасынан (б.з.д. 1 ғ. – б.з. 1 ғ.) алынған темір қылыштың сабына және сабы мен жүзі жалғасатын тұсына салынған стильге келтірілген оюмен үндесіп жатыр (Золотые олени..., кат. 146).

Ұқсастықтарды жалғастыра беруге болатын шығар. Олар Еуразияның алқаптық және далалық аймағындағы б.з.д. 1 мыңжылдықтағы көшпелілер өркениетінің ішкі біртұтастығын, тұрақты өзара байланыстардың бар екендігін, идеялар мен технологиялардың көшпелілігін көрсетеді. Дәстүрлердің дамуын салтанатты қарудан – Тиллятепе 4 қабірінен ашылған алтын сабы бар, алтын қынға салынған темір қанжардан да көруге болады. Қыны өсімдік тектес өрнектермен және жануарлардың айқасу көріністерімен безендірілген. Осы қабірден алтын белбеу де табылды (Сарианиди В.И., 1989, с. 91-96).

Есіктен табылған адам киімінде қолданылған бейнелердің мағынасын түсіну үшін еуразияның далалық белдеуінің шығыс жақ бөлігінің ерте скиф дәуіріне жататын ескерткіштерінің материалдары қызықты болып табылады. Оларда таутеке-жылқы бейнесінің толығы бастауларын қадағалауға болады. Шығыс Қазақстандағы Бәйгетөбе (Шілікті) обасында әшекейлер екі композицияда орналасты. Ортасында құсы бар екі таутеке бейнесі және жоғары ұмтылған мүйізі бар екі бұғы бейнесі. Олар айналы симметрия принципі бойынша ұйымдастырылған және таутеке мен құс образдарының байланысын жақсы көрсетеді (б.з.д. 7 ғ.) (Төлөубаев А.Т., 2011). Стильге келтірілуі Аржан-2 обасынан (б.з.д. 7 ғ. аяғы) және Филипповкадан (б.з.д. 7 ғ. аяғы) алынған бұғы басының бейнелену тәсіліне ұқсас, онда тіктеле келген мүйіздері бар бейнелер кездеседі. Жақында ғана Сарыарқа жерінен ашылған Талды-2 қорымындағы № 5 обадан (б.з.д. 7-6 ғғ.) алтын фольгадан қиып жасалған осындай бейне табылған болатын (Бейсенов А.З., 2011).

Осындай әшекей Алматы облысының жерінен табылған Жалаулы көмбесінде (б.з.д. 7 ғ. соңы) бар. Екі тұяқты жануар мен ортасында құс бейнеленген композицияда бұғы бейнесінің қолданылуы ерте сақ тайпаларының діни көзқарастарының өзара ұқсастықта болғандығы мен құс, бұғы мен тауешкі бейнелерінің ауыспалы келетіндігін дәлелдейді.

Бәйгетөбеден алынған жапсырманың негізі болған композицияны қазба жұмыстарының авторы Ә.Т. Төлөубаев шартты түрде екі таутеке мен олардың ортасында орналасқан құс бейнелерінен құралған мысық тұқымдас жыртқыштың «бетпердесі» деп атайды. Жалпылай алғанда ол Алтайдағы Пазырық мәдениетіне жататын обалардағы екі бүркіт грифонның қырынан тұрған сұлбасынан құралған композицияға өте ұқсас (Руденко С.И., 1960, 146, г сурет). Қазіргі таңда мамандар ерте сақ дәуірінде синкретті бейнелерді қолдану әзірше кеңінен таралмаған деген тұжырымға саяды. Біртұтас бейненің дамуының бір желісі жаңа жинақталған тіршілік иесі – құлағы, мүйізі мен айдары бар бүркіт грифон, сонымен қатар тұяқты жануар мен құстың сипаттары біріктіретін бейне осындай композициялардан бастау алады деп болжам жасауға болады.

Иконографиясына қарағанда, Жалаулы, Шілікті және Талды әшекейлері

- *Сырт кийимнің тікпелі әшекейлері*
- *Нашивные бляшки. Элементы костюма*
- *A sewn on plaque. Elements of the costume*

композициясындағы бейне жыртқыш емес, жай құс болса керек. Сондықтан композициясының пазырық мәдениеті ескерткіштеріндегі біріктірілген құстұмсық басты бұғылардың бейнесінен бөлек мән-мағынасы бар деп шамалауға болады. Соңғыларын зерттеушілер жыртқыш аңдардың тұяқты жануарларды «ізгі ниетпен талауы» сюжетінің көрініс табуы деп түсінеді (Черемисин Д.В., 2008, с. 100).

Мүйізі мен қанаттары бүркіт грифондардың бастарымен аяқталатын, жатқан бұғы түріндегі жапсырма әшекейлер (Акишев К.А., 1974, кат. 19, с. 100) Солтүстік Қытай, Тыва, пазырық мәдениетіне жататын ескерткіштердегі жыртқыш аңдар мен тұяқты жануарлардың сипаттарын біріктіретін құс тұмсықбастылар және өзге де қияли тіршілік иелерінің белгілі бейнелерімен үндесіп жатады. Оларда өмір деген – туу мен өлудің мәңгілік циклі деген ой берілген деп есептеледі. Ол түрліше жеткізіледі: айқасу көрінісінде, тұяқты жануардың басы жыртқыш аңның аузында тұрғанын бейнелеуде, бір бейнеде түрлі жануарлар сипаттарының біріктірілуінде. Бұндай келбетті синкретті тіршілік иелері тұяқты жануардың тұлғасы, құс тұмсықты танауы және бұғының мүйізі, көп жағдайларда грифон бастары бар; мысық тұқымдас жыртқыштың тұлғасы мен танауы және мүйізі бар (мүйізді жолбарыс); жылқының тұлғасы, құс тұмсықты танауы және құйрығының ұшында құстың басы бар жануар түрінде бейнеленген. «Грифонның бұғыны талап жеуі сюжетін бейнелеу нұсқаларының бірі ретінде пазырық өнерінде «құстұмсықбасты» бұғының немесе бұғы денелі және мүйізді грифонның полиморфты бейнесі қолданылатын» (Черемисин Д.В., 2008, с. 104).

Бұғының белдіктің жапсырма тоғаларында бейнеленуінің де үлкен маңызы бар. Қияли тіршілік иесінің суретімен зерленген алтын белбеуде екі бұйымның – табиғат әлемі (алтын) және мәдениет дүниесі (белбеу) өкілдерінің семиотикалық мәнінің қосылуы жүзеге асқан (Добжанский В.Н., 1990, с. 50). Алтын патша билігімен астасады. Белдікті жасауда алтын пайдаланылса, оның таңбалық қызметі мен семиотикалық қасиеттері бірінші кезекте алтынның символикасы арқылы көрінеді деп есептелінеді. Жалпы, белдік биліктің, әскери ерліктің және әлеуметтік дәреженің белгісі, сонымен қатар биліктің басты атрибуты (Добжанский В.Н., 1990, с. 51).

Ерте көшпелілер дәуірі – соғыс рухы үстемдік құрған, тайпааралық күрестер, жер бөлісу үшін болатын соғыстар ушыққан, мал мен жайылымдарды қорғау қажеттілігі туындаған, Еуразияның таулы-далалы аймағындағы тұрғындардың көшіп-қонуы артқан уақыт болатын. Осының бәрі ерекше жаңа – әскери әлеуметтік құрылымның бөлініп шығуына, әскери іске және әскери атрибуттарға киелі қасиеттер дарытылуына алып келді. Бұл, негізінен, әскери белдіктер мен қару-жарақ бұйымдарын бұғытастардың бетіне бейнелеуден көрінеді. Ол әскери тапқа тиесілілікті білдіріп, соғыстың белгісі ретінде көрінетін (Добжанский В.Н., 1990, с. 63). Осы кезеңдерде белдік тұмар қызметін жоғалтпауының мәні зор.

Жетісудың сақ ескерткіштері Алтай (пазырық мәдениеті) ескерткіштеріне неғұрлым жақын. Бұл әсіресе бестиарийден және образдардың көркем сомдалуынан көрінеді. Есік обасынан табылған бұғы бейнелерінің стилистикасы осы жануардың Пазырық обаларындағы бейнелерімен өте ұқсас (Руденко С.И. 1960, 136, и, к суреттер): беті, иығы, құлағы, биік қабағы және аясы бар көзі ұқсас тәсілмен бөлініп көрсетілген.

Есік обасынан табылған жапсырма тоғадағы бұғы бейнесі (Акишев К.А., 1974, табл. 19, с. 100-101) маңызды кескіндеу элементтерін жеткізуде және

- Тұяқты жануар бейнеленген құрама белдіктің жапсырмасы
- Бляха-накладка наборного пояса, декорированная композицией из изображений копытных животных
- Plaque-lining movable belt, decorated with a composition of hoofed animals images

■ *Есік обасынан табылған адамның құрамалы белдігінің элементтері. Белдік көптеген ғасырлар бойы ел ағаларының, батырлардың міндетті атрибуты болып қала берді*

■ *Элементы наборного пояса из кургана Иссык. На протяжении многих столетий пояс оставался неизменным атрибутом вождя, воина, Героя*

■ *Elements of mosaic zone from Esik burial mound. For many centuries, belts are remained as an indispensable attribute of a leader, the warrior, the Hero*

■ Полиморфты жануар
бейнеленген құрама белдіктің
жапсырмасы

■ Бляха-накладка набор-
ного пояса, декорированная
композицией из изображений
фантастических существ

■ *Plaque-lining movable belt,
decorated with the composition
of fantastic animals images*

оларға мән беруде Филипповкадан табылған ағаш құмыраның көмкерілген жиегіне салынған бұғы суретімен үндесіп жатыр (Золотые олени..., кат. 44, 32, 31 және т.б.): шоқша сақалының бөлініп көрсетілуі, грифон басы түрінде аяқталатын мүйіздері, композициядағы S-тәрізді сызықтар.

Ежелгі көшпелілер кезеңіне тән тағы бір таңбалы бейне – қасқыр, оның суреттері Есік обасынан алынған шығыршыққа салынған. Көптеген зерттеушілер қасқыр бейнесінің ерлер әскери одақтарымен байланысты екенін бірауыздан айтады. Жас сарбаздарды қатарға қабылдау – «бөріге айналдыру» ғұрпы көптеген ежелгі қауымдастықтарда және кейіннен түркілерде кеңінен танымал болған. Бозбалаларды, жас сарбаздарды қатарға қабылдау рәсіміне сынақтар мен қиындықтар, ауылдардан алыста бөлек өмір сүру, жабайы аңды өлтіріп, етін жеп, қанын ішу, соның нәтижесінде, масайтатын немесе есірткілік (наркотикалық) дәрілерді пайдалану арқылы құдайға жанын арнаған, қорқу мен ауру дегенді білмейтін «берсеркер» жауынгерге айналуы, салттық билер және т.б. кіреді. Қатарға қабылдаудың қажетті сатыларының бірі – үйленбеген, жастары шамалас жас сарбаздардың топ құрып, жорыққа шығуы.

Есік жауынгерінің символикасы бойынша әр халықтардың аңыздары мен діндерінде қасқырдың жылқы және Күнмен байланыстылығы өзекті. Жерлеу рәсіміне қатысты қарасақ, қасқыр-төбет – жерасты әлемінің сақшысы, өлілер әлеміне апаратын, өлілер әлемі мен тірілер әлемі арасындағы делдал болып табылады. С.Ю. Гуцалов әскери культ пен идеологияны әскери элитамен (қолбасшылар мен жасақтар) байланыстырады, соңынан бұл идеяны көшпелі қоғамның негізгі бұқарасы жылдам меңгеріп алған. С.Ю. Гуцалов мұндай әскери-абыздық элита ретінде прохор мәдениеті құрамындағы «скиф» және «массагет» бұқарасын – Оңтүстік Орал далаларын «жаулаушыларды» белгілейді (Гуцалов С.Ю., 2005, с. 443-444). Осы көшпелілердің дүниетанымындағы маңызды рөлді әскери қауымдастықтардың жебеушісі, әскери даңқтың нышаны – Бөрі (төбет) орындады (Гуцалов С.Ю., 2005, с. 446). Бөрінің нышанды бейнесі түркі-моңғол эпосында жалғасын тапты, онда жасақтың қолбасшысы бөріге теңеледі, бөріден тарайтын есімдер белгілі, көшпелі жауынгерлер (бөрілер) отырықшы халықтарға (қойларға) қарсы қойылады (Кубарев В.Д., Черемисин Д.В., 1987).

Бөрі бейнесі савромат-сарматтарға көп тән болса керек. Бірақ скиф-сақ дүниесінің өзге де аймақтарында бұйымдарды безендіруде қасқыр бейнесі жиі қолданылады. I Петрдің атақты Сібір топтамасындағы бұйымдар арасынан танауын көкке шүйіріп тұрған бөрі бейнелері байқалған.

Көкке шүйірілген, ұлғайтылған танау – ерте темір дәуіріндегі бөрі бейнесіне тән сипат. Алайда, Есік бөрісінің бөліктерінің нақты көшірмесін кездестіру қиынға соғар. Есіктегі бейнеде оның танауы спираль тәрізді жоғары ширатылған. Домалақтау құлағы қасқырдан гөрі мысық тұқымдас жыртқыштарға тән. Ол бір мезетте қасқырдың үлкен қалқайған құлағын білдіреді және сонымен бірге оның дөңгелек және түбінде ширатылып тұрған пішіні қасқырға тән емес. Табандары нағыз жыртқыштікі. Өзіне тән тәсілмен тісін ақситып тұрғаны көрсетілген.

Ширатылып жатқан бөрі бейнесі ерте скиф дәуіріне жататын ескерткіштерде кездеседі. Бірақ стилистикалық тұрғыдан ширатылып жатқан жылқы, қасқыр, тігінен қойылған үш қасқырдың бастары бейнеленген тоғалар I Петрдің Сібір топтамасындағы жатқан қасқырдың бейнесіне жақын (Артамонов М.И., 1973, илл. 277-280). Олар жылқы әбзелдерінің элементтері болып табыла-

ды. Асыл тастар кондыруға арналған ұяшықтары бар. Есік жауынгерінің тағы бір маңызды ерекше белгісі – ұштарында мысық тұқымдас жыртқыш аңдардың бастары мүсінделген алтын мойын әшекейі. Мысық тұқымдас жыртқыштардың стилистикалық ұқсас бейнелері бар мойын әшекейлері де I Петрдің Сібір топтамасында бар (Артамонов М.И., 1973, илл. 218).

Мойын әшекейлері білезіктер сияқты көптеген мәдени дәстүрлерде биліктің белгісі, мәртебе нышаны қызметін орындаған (Балахванцев А.С., 2010, с. 117-118).

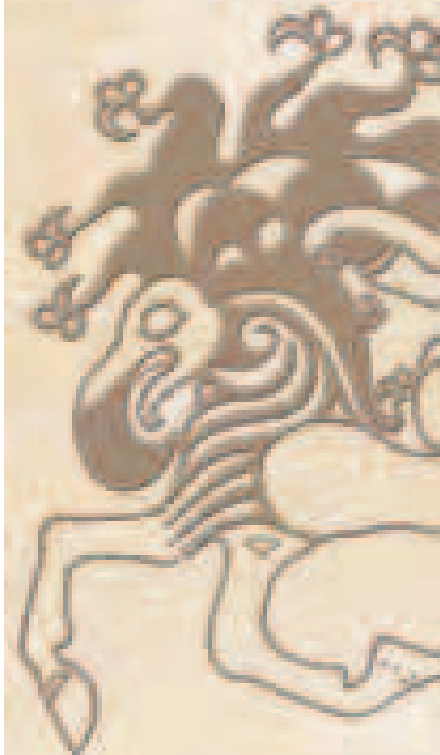
Мысық тұқымдас жыртқыштың бейнесі Есік адамының сырт киімін зерлеу үшін жақсы қолданылған. Бұл киім иесінің ғұрыптық қорғаныс қызметін атқаратыны айтылған болатын. Бүгінгі таңда бұл ежелгі көшпелілер мәдениетіндегі мысық тұқымдас бейненің киімді сәндеуде қолданылған жалғыз мысалы емес. Тывадағы Аржан-2 обасынан табылған аксүйек өкілі киімінің Қырым Алтынбеков жасаған қайта жаңғыртпасында оның бешпетінде мысықтұқымдас жыртқыш түріндегі жапсырмалардан құралған жолбарыс бейнесі жасалған (Алтынбеков К., Алтынбекова Д., 2010). Жақында Орталық Қазақстанда, Талды қорымында табылған олжалардың арасында да осыған ұқсас, киімнің көптеген жапсырмалары табылды (Бейсенов А.З., 2010; Бейсенов А.З., 2011). Көшпелі қоғамдағы жауынгер-көсем-абыз рөлінің маңыздылығын ескере отырып, бұл құбылыстан жолбарыс терісін жамылған батыр бейнесінің қалыптасуын көруге болады. «Шахнаме» қолжазбасының миниатюраларында Рүстем батырдың жолбарыс терісінен тігілген бешпетті киіп тұрғаны бейнеленген (Адамова А.Т., Гюзальян Л.Т., 1985, илл. 10, 11).

Ежелгі көшпелілердің мойын әшекейлеріндегі бөрі, барыс, грифон бейнелерінің қалпына келтіріліп отырған тең бірдей мәнділігі, зерттеушілердің пайымдауынша, табиғи қатынастардың әлеуметтік салаға көшірілуіне байланысты бейнелердің нышандық ұқсастығына тәуелді.

Сәйкесінше зерленген мойын әшекейі сынды атрибуттар идеалды батыр-жауынгер-баба бейнесінің сипаттарын өзекті ететін элементтер болып табылады (Черемисин Д.В., 2006, с. 327). Ол адамның киім кешенін толықтыра отырып, оның этностық, рулық, әлеуметтік, жастық және жыныстық және тағы да басқа тиістілігі туралы ақпаратты беретін.

Пазырық мәдениетіндегі зооморфтық бейнелерді сараптап шыққан Д.В. Черемисиннің тұжырымы бойынша, зооморфтық бейнелер жүйесі әлем көріністерінің манифестациясы қызметін атқарады (Черемисин Д.В., 2006, с. 327-328). Онда жоғарғы әлем құс бейнесінде, ортадағы әлем өкілдері тұяқтылар (бұғылар және түрлі жануарлардың сипаттары бар мүйізді шөпқоректілер – таутекенің мүйізі бар жылқылар) болып табылатын, ал төменгі әлемді мойынға тағылатын атрибуттардағы жыртқыштардың жұптасқан бейнелерінде белгіленген.

Скиф-сібір аң стиліндегі бейнелер мен сюжеттерді талқылауда жинақталған тәжірибе бөріктегі бейнелер мағынасының кейбір аспектілерін айқындауға мүмкіндік береді. Мысалы, жыртқыштар бейнелеріндегі құйрықтың орналасу ерекшеліктерін сараптап шығып, Ю.Б. Полидович құйрықтың төмен тұрғаны толықтай бейтарап немесе эмоциядан тыс күйді білдіретінін анықтаған (Полидович Ю.Б., 2002, с. 195). Сондай-ақ сәл көтеріліп немесе артқа қайтарылып тұрған құйрық та эмоциялық бейтарап күйді білдіреді (Полидович Ю.Б., 2002, с. 197). Құйрықтың артқы аяқтарының арасында немесе олардың үстінде (бір нұсқасы – құйрықтың арқаға «тасталынуы») орналасуы жануарлардың күшті эмоциялық ширығуымен байланысты болуы мүмкін (Полидович Ю.Б., 2002,

- Сары металл қаңылтырларын орау арқылы жасалатын әшекейлер беделді сақ киімінің жиі кездесетін сәндік элементі
- Трубочки, свернутые из листа благородного желтого металла, - часто встречаемый элемент декора костюма сакской знати
- Tubes rolled from a sheet of precious yellow metal – met as the elements of Sack's costume decoration nobles

с. 197). Тұлғасын артқа бұрып тұрған жыртқышты бейнелеу үшін құйрықтың орналасуы құрылым қалыптастыратын сипаттардың бірі болып табылады (Полидович Ю.Б., 2002, с. 201). Бөрікте түрлі күйдегі, соның ішінде күшті психологиялық ширығу үстіндегі барыстардың суреттері орналасқан.

Есік – Жетісудың жүздеген элитарлық обаларының бірі ғана. К. Ақышев Солтүстік Тянь-Шань аумағын зерттеу негізінде шартты түрде обалар шоғырланған 6 шағын ауданды бөліп көрсетеді. Шектеулі аймақта өте көп элитарлық обалардың шоғырлануы – Орталық Азия үшін феноменальды құбылыс. Қазақстан археологиясының негізін қалаушы ғалымның ойынша, осыншама ірі обалардың бір жерде шоғырлануы неғұрлым жоғары деңгейде дамыған әлеумет пен оның билік құрылымдары, қатаң ұйымдастырылған әскери-саяси жүйе мен бұқараның діни-идеологиялық догмаларға жаппай бас қойған жағдайында ғана мүмкін екендігін атап өтеді. Экономикалық алғышарттар (екіқұрылымды өзін-өзі қамтамасыз етуші шаруашылық, қуатты металлургиялық өндіріс, Далалық Жібек жолында сауда жасау, сауда жолдарындағы бақылау, жорықтар кезіндегі әскери олжа түсімдері) да маңызды рөл атқарады (Ақишев К.А., 1994, с. 11).

Аймақтағы сақтар қоғамы дамуының жоғары деңгейі көрсеткіштерінің бірі Есік обасынан табылған күміс кесеге салынған жазбаша таңбалар болып табылады. Мамандардың пікірінше, таңба ежелгі үнділердің кхароштни жазуының негізінде жасалған немесе онымен ортақ прототиптен шыққан. Жазба ескерткіштер сондай-ақ Ауғанстанда (Айханум және Дашти-Нур), Орта Азияда (Каратепе, Токкуз-тепа т.б.) да ашылған. Бұл жазудың жекелеген таңбалары Шығыс Түркістандағы Кучи ауданындағы Қызылдағы «архаикалық кхароштни» билингвінің (тохар және пракрит гандхари) ақшарларына ұқсайды. Ол жазу Оңтүстік Сібірден де табылған. Соңғы жылдары мұндай жазуы бар жазбаларды Арыс өзенінің алқабындағы Күлтөбе көне қаласының орнынан археолог А.Н. Подушкин тапты. Ол мұрағаттық немесе шаруашылық құжаттар деген болжам жасауға болады, өйткені жазу қалыпты қыш тақтайшаларға, сүйек таяқшамен жазылған. Б.з. 6 ғасырына қарай соғды курсив жазуының негізінде түркі руникасы жасалған болатын. Жетісу, Ауғанстан және Орта Азияның оңтүстігінде табылған сақ жазуымен жазылған, б.з.д. 3 ғасырдан б.з. 9 ғасырына дейінгі уақыт аралығына жатады делінетін жазбалар хотан-сақ және тумшук-сақ тілдеріне ұқсайтын сақ (шығыс-иран) тілдеріндегі хабарламалардан тұрады. Бұл кушандардың патшалардың патшасы Вима Кадфиздің Құндыз ауданына жорық жасауы және сол жерде ғибадатхана салуы; күнтізбелік ақпарат (олар грек, афины, «хотан-сақ» және парсы, ахеменид күнтізбелерінің ақпараттарын қолданған, Қытай халықтарына тән алпыстық есептеу циклін білген); сот істеріне байланысты құқықтық құжаттар, жерлеу рәсіміне байланысты ғұрыптық жазбалар (Есік обасы) және қызықты зороастр параллельдері (Ақишев К.А., 2001).

Бұл дәстүр белгілі бір дәрежеде 90-жылдардың басында Күлтөбе қаласының орнын (ОҚО) қазу кезінде жалғастырылды, ол жерде профессор Александр Подушкин б.з.д. II-I ғғ. – б.з. I ғ. жатқызылған жазбасы бар күйдірілген қыш тақтайшалардың екі бөлігін тапқан болатын. Оларды оқу бертінде ғана мүмкін болды, сөйтіп күлтөбе жазуы адамзаттың ежелгі жазбаларының Әлемдік қорына енгізілді. Күлтөбе қала жұрты скифтер немесе сақтар (көне қытай жазбаларында олар юэчжи Чжаову үйі деп аталады) негізін қалаған қаңлылар мемлекетінің өмір сүрген уақытына жатады. Оның аумағы қазіргі Қазақстанның оңтүстігін және бүкіл Согдиананы – Сырдария мен Әмудария

өзендерінің аралығын алып жатыр. Ә. Ақышевтың пікірінше, Күлтөбе материалы қазіргі Қазақстанның оңтүстігінде өзіндік жазба мәдениеті бар ежелгі өркениеттің қуатты ошағы болғандығы жөнінде болжам жасауға мүмкіндік береді (Акишев А., 2008; Шулембаева Р., 2011).

Зерттеушілер бірқатар белгілері бойынша, Жетісудың таулы алқаптары ерте мемлекеттік құрылымдар деңгейіне жеткен «таулы белдеу» сақ тайпалары тобы саяси бірлестігінің орталығы болған деп шамалайды.

Жетісу обаларының материалдарына қарасақ, ерте көшпелілер кезеңіне тән монументальды құрылыстар – өзінің архитектурасы, құрылыс принциптері, қоршаған ортамен байланысы бар обалар салу үрдісі байқалады. Олар жердегі биліктің құдіретті мәртебесін білдіретін айрықша қасиетті кеңістік қалыптастыру үшін салынатын (Крадин Н., 2005, с. 35). Көлемі ірі обаларда жерленген тұлға – қасиетті мемлекет билеушісі шоғырландырушы, ұйымдастырушы қызметтерді атқарған, бүкіл әлеуметті біріктіретін нышан болған. Соғыс және әскери істерге байланысты бұйымдар, жыртқыш аңдар – өзге билік белгілерінің ішінде ерекше орын алады, бұл «патша» обалары, оның ішінде Есік обасының материалдарында ерекше көрініс тапқан (Крадин Н., 2005, с. 35).

Көсем-патша айналасындағы туыстары және шонжарлармен бірге барлық ең маңызды әкімшілік, экономикалық, әскери, абыздық қызметтердің орындалуын өз қолында шоғырландырған. Биліктің бір қолға ұстауында көрініс тапқан аймақты басқару құрылымы қалыптасқан.

Мемлекеттің қалыптасу кезеңінде ортақ діннің бекітілуі мен елдің басын біріктіретін діни ғұрыптардың орындалуы, біртұтас идеологияның жасалуы ең алдыңғы рөлді атқарған. Осының барлығы билеушінің, бас қолбасшының жеке тұлғасына келіп шоғырланған. Ерте көшпелілердегі ертетаптық мемлекеттік құрылымның қалыптасуына әсер еткен елбасы ошағының культы, патша қабірінің қасиеттілігі жөніндегі түсінік және өзге де факторлар (жайылымдардың пайдаланылуын реттеу, соғыс рөлінің артуы, жерлерді біріктіру және шекарасын белгілеу және т.б.) кездейсоқтық емес. Мұндай қажеттілік малшылар мен отырықшы егіншілердің өзара симбиозынан табиғи түрде туындады, өйткені сол кездегі жағдай олардың арасындағы қарым-қатынастарды реттеуді, көшіп-қону процесін үйлестіруді, қорғанысты, әскери жорықтарды ұйымдастыруды және т.б. талап еткен еді.

Көшпелі қауымдастықтардың, Еуразия даласының көшпелілеріне тән сипатты белгісі – ерте көшпелілер кезеңінде негізі қаланып, көшпелі империялар дәуірінде жарқын көрініс тапқан сөзсіз әскери басымдық бірқатар факторлармен түсіндіріледі. Олардың ішінде зерттеушілер көшпелілердің «қарулы халық» болғандығын, олардың кез келгені қаруды жақсы меңгергендігін, әскери дағдыларды табиғи жолмен алатын көшпелі өмір салты, әскер үшін жылқы санының жеткілікті болуы мағынасындағы әлеуметтік бөлінісінің салыстырмалы түрде нашар дамығандығын атайды (Хазанов А.М., 2005, с. 11-13).

Еуразия далаларын мекендеген көшпелілер мәдениетін зерттеуде дала өркениеті мәселелерін шешу мен мәліметтер легін қайта түсінуден көрініс тапқан жаңа бетбұрыс орын алды. Мәселенің қойылуына Есік обасының материалдары негіз болды. Далалық Еуразиядағы өркениеттің дамуын зерттеуде ұзақ жылдар бойы жинақталған материалды қоршаған ортаның мәдениет қалыптастырушы фактор ретіндегі әсерін, этнотарихи аспектілерді ескере отырып сараптау – қазіргі таңдағы археологтардың міндеті (Мартынов А., 2008,

■ Әртүрлі органикалық заттар осындай көптеген алтын қаңылтыр орамалармен сәнделді. Уақыт керуені тек сары металды ғана сақтап қалды...

■ Многочисленными трубочками, свернутыми из листа золота, декорировались различные предметы с органической основой. Но время пощадило лишь желтый металл...

■ Numerous tubes, rolled from a sheet of gold, are decorated with various items from the organic substrate. But time has spared only the yellow metal...

с. 11-12). Ғалымдар дала өркениеті мәселесін жана әдістемелік ерекшеліктер, «өркениет» түсінігін қайта қарау немесе түзету өңгізу тұрғыларынан қарастырып келеді. Бүгінгі таңда скиф-сақ дүниесі – бұл ерте кездегі мемлекеттер жүйесі, өзіндік шаруашылық, әлеуметтік жүйелерін, идеологиясын, өзінің таңбалық-қатынас жүйесін қалыптастырған дала өркениеті екені мойындалып отыр (Мартынов А., 2008, с. 16).

Ежелгі көшпелілердің ескерткіштерінде, соның ішінде Есік кешенінде

■ *Қанжар – Батырдың қолындағы қаһарлы қару. Қарудың сұрыптық мәні оның жүзіндегі жануарлардың көпбейнелі композициялармен тіпті тереңдетілген. Қанжардың балдағынан ұшына қарай қатарласа орналасқан 11,5 жануарлар бейнесі сомдалған: жылан, қасқыр (?), белгісіз жануар, арқар, қарақұйрық, қасқыр (?), қасқыр, киік (?), белгісіз жануар – жыртқыш, мысықтұқымдас, қабан, белгісіз жануар денесінің S бөлігі*

■ *Кинжал – грозное оружие в руках Героя. Ритуальная сущность оружия многократно усилена многофигурной композицией из изображений животных на лезвии. Всего насчитывается 11,5 животных в веренице (по направлению от острия), обращенных головами к навершию: змея, волк (?), неизвестное животное, горный баран, антилопа, волк (?), волк, сайга (?), неизвестное животное – хищное, кошачий, кабан, S туловища неизвестного животного*

■ *Dagger a formidable weapon is in the hands of the Hero. The ritual nature of weapons many times reinforced by multi-figure composition of animals' image on the blade. There are 11.5 animals in the train of (in the direction from the tip), turned with their heads to the back plate: a snake, a wolf, An unknown animal, mountain sheep, antelope, wolf, antelope, unknown animal - carnivorous, cat, wild boar, an unknown animal body*

де дәстүрлі қазақ мәдениетінде кездестіруге болатын құрамдас бөліктер көрініс тапқан. К.А. Ақышев алдыңғы өткен тайпалар мен халықтардың қазақ халқының мәдениеті қалыптасуына қосқан үлесі туралы айта отырып, киімдегі, қару-жарақ пен ыдыс-аяқтағы (соның ішінде – құрамалы белбеулер, бас киім), сонымен қатар зергерлік және әшекей бұйымдарды өрнектеу өнеріндегі жұрнақтарды анықтап берді (Ақишев К., 1995, с. 27-28).

- *Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Шығыңқы келген, ұзынша төртбұрышты тікпелі әшекейлер*
- *Прямоугольные выпуклые нашивные бляшки. Элементы костюма*
- *Rectangle convex sewn on plaques. Elements of the costume*

ПОСВЯЩЕНИЕ

*Исследователям кургана
Иссык посвящается*

В этом издании мы попытались проанализировать материалы кургана Иссык, с момента открытия которого прошло немногим более 40 лет. За это время археология эпохи раннего железного века Казахстана и горно-долинной зоны Евразии, в целом, пополнилась новыми, во многом уникальными материалами, проливающими свет на малоизвестные грани далекого прошлого.

Получены принципиально новые данные о различных этапах развития кочевой цивилизации I тыс. до н.э., которые нашли отражение в результатах исследований на могильнике Измайловка, изучавшегося

в рамках Шульбинской экспедиции, раскопок комплексов памятников в Маймерской степи и в горах Тарбагатай, кургана Байкара в Северном Казахстане, погребений раннего железного века из разновременных памятников Бестамак и Кеньыш в степях Торгай, в находках из сарматских памятников Западного Казахстана – Аралтобе, Байте, Лебедевки, Тунгуша, Кырык Обы, Сынтаса, Бесобы, Сапибулака, свидетельствах пребывания саков в песках Приаралья – некрополи Тагискен и Уйгарак, знаменитых на весь мир материалах скифо-сакской эпохи Жетысу – Иссык, Жалаулы, Берккара, Биже, Тенлик, Каргалы, Улжан и многих других.

Особенный импульс изучению памятников скифо-сакской эпохи был получен благодаря реализации задач государственного стратегического проекта «Культурное наследие», инициированного Президентом Республики Казахстан Нурсултаном Назарбаевым. В рамках этой программы исследовались памятники Шиликты и Берел в Восточном Казахстане, храм-святилище Кызылуйик – на Устюрте, античный город Ширик рабат – в Приаралье.

В различных регионах Казахстана, благодаря поддержке соответствующих органов власти (акиматов; департаментов культуры), пополняется сокровищница отечественной науки. Особую помощь оказывает в этом отношении управление культуры Карагандинской области. Настоящим событием стало открытие в степных просторах Сарыарки курганов комплекса памятников Талды в 2010 году.

В полевых и лабораторно-аналитических исследованиях материалов из кургана Иссык также принимали участие археологи Александр Загородний, Алишер Акишев, реставратор Владимир Садомсков, фотограф Олег Медведев, художник Тамара Воробьева, лаборант Айтбек Амандыков.

При подготовке книги использованы материалы из фондов Государственного музея золота и драгоценных металлов Республики Казахстан, Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык», рукописного архива Института археологии им. А.Х. Маргулана, из личных архивов Бекена Нурмуханбетовича Нурмуханбетова, Марал Калымжановны Хабдулиной, Елены Владимировны Садомсковой, Карла Молдахметовича Байпакова, Татьяны

Основные достижения отечественной археологии периода господства саков, сарматов, скифов, проиллюстрированы в книге И. Н. Тасмагамбетова «Кентавры Великой степи. Художественная культура древних кочевников», изложены в диссертации М. В. Бедельбаевой «Изучение скифо-сакской эпохи Казахстана в трудах отечественных и российских исследователей (вторая половина XX – начало XXI вв.), а также представлены в сборнике Института археологии им. А. Х. Маргулана, посвященному 20-летию Независимости Республики Казахстан «Мыңжылдықтар куәлары: Қазақстан археология ғылымы 20 жылда (1991–2011)» (Тасмагамбетов И.Н., 2003; Бедельбаева М.В.; 2010, Мыңжылдықтар куәлары..., 2011)

Михайловны Тепловодской – всем им, а также генеральному директору Института археологии им. А.Х. Маргулана Бауыржану Абишевичу Байтанаеву, сотрудникам Института археологии – Раисе Степановне Щербаковой, Антонине Сергеевне Ермолаевой, Ольге Викторовне Кузнецовой, сотрудникам Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» – Гульмире Раиловне Мухтаровой, Галие Шаукетовне Файзуллиной, выражаем искреннюю признательность и благодарность за поддержку, ценные советы и консультации, а также помощь, оказанную во время работы над этим изданием.

Наш скромный труд – это дань памяти самоотверженному труду исследователей кургана Иссык. Полевые раскопки — лишь часть исследовательского процесса. Не менее важным в работе археолога является изучение вещественных источников, необходимо суметь разобраться с полученным материалом, понять памятник. Эту задачу Кималь Акишевич, Бекен Нурмуханбетович и Алишер Кималевич выполнили на высочайшем уровне и сегодня, спустя 40 лет после открытия кургана Иссык, трудно что-либо добавить.

Мы лишь попытались несколько иначе, с позиций науки нашего времени, взглянуть на бесценные материалы всемирно известного памятника. Кроме того, вышедшая еще в советское время книга «Курган Иссык», как и публикации «Ертедегі ескерткіштер елесі», «Путь к «Золотому воину»», в настоящее время стали библиографической редкостью, поэтому предлагаемое издание в какой-то мере может послужить заполнению этого пробела. Конечно, технические возможности стремительного 21 века позволяют каждому желающему иметь необходимую копию. Но книга, которую можно взять в руки и узнать немного больше об истории открытия кургана Иссык, увидеть портреты археологов, исследовавших этот уникальный памятник, и, наконец, полюбоваться изображениями предметов из мировой сокровищницы, какой поистине является коллекция кургана Иссык, выполненных на высочайшем профессиональном уровне фотохудожником Олегом Беляловым, – это совсем другие ощущения и чувства. Надеемся, переиздание материалов сможет заставить сердца биться чаще от восхищения увиденным, приобщения к крупным историческим и гордости за свою Родину.

*С огромным уважением,
авторы*

- *Шырыла жатқан қасқыр бейнесінде жасалған киім әшекейі*
- *Распределитель ремней, декорированный изображением волка, свернувшегося в кольцо*
- *Distributor of belt that decorated with a coiled up wolf image*

■ Шығыршықтана жатқан қасқыр бейнесінде жасалған киім әшекейі

■ Распределитель ремней, декорированный изображением волка, свернувшегося в кольцо

■ A distributor of belts, decorated with a coiled up wolf images

- Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Тікпелі өшекейлер
- Нашивные бляшки. Элементы костюма
- 2-nd sentence, the sewn on plaques. Elements of a costume

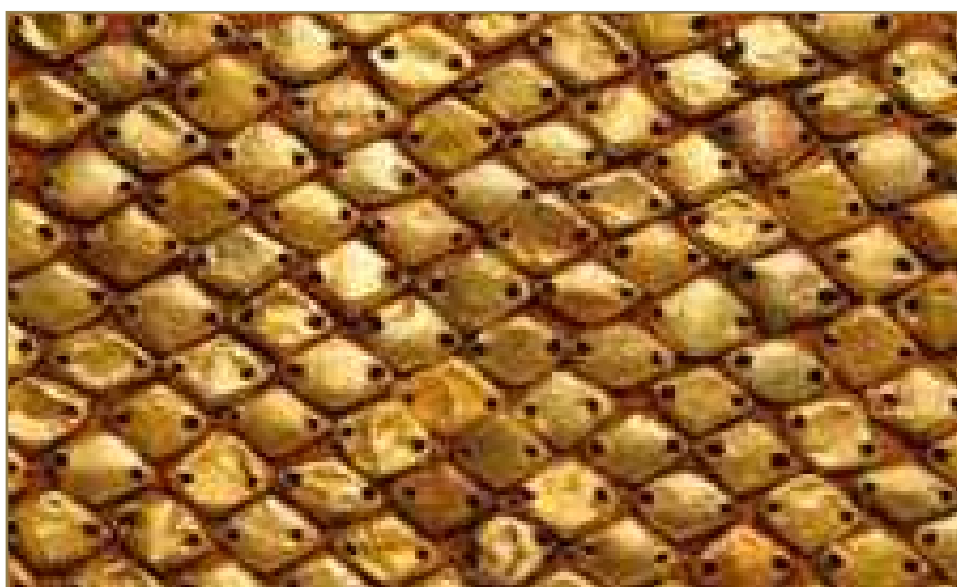

- Шығыршықтана жатқан қасқыр бейнесінде жасалған киім әшекейі
- Распределитель ремней, декорированный изображением волка, свернувшегося в кольцо
- Distributor of belt that decorated with a coiled up wolf image

- *Сырт киімнің тікпелі әшекейлері*
- *Нашивные бляшки. Элементы костюма*
- *A sewn on plaque. Elements of the costume*

- *Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Тікпелі әшекейлер*
- *Нашивные бляшки. Элементы костюма*
- *A plaques sewn on. Elements of the costume*

- Сырт киймнің мысық тұқымдас жыртқыш бейнеленген тікпелі әшекейлері
- Элементы костюма в виде нашивных бляшек с изображением головы кошачьего хищника
- Elements of costume in the form of a sewn-on plaque depicting feline heads

- Сырт киймнің тікпелі әшекейлері
- Нашивные бляшки. Элементы костюма
- A sewn on plaque. Elements of the costume

ПРЕДИСЛОВИЕ

В начале лета в истории нашей страны произошло грандиозное событие – под сенью голубого необозримого Неба на месте проведения археологических раскопок иссыкских курганов открыт музей. Долог был путь к созданию этого музея...

Его истоки берут начало во второй половине прошлого века, а конкретнее – с событий 1969–1970 гг., когда свершилось открытие непо потревоженного захоронения вождя 5–4 вв. до н.э. «Почему же здесь упоминается 1969 год?» –

Официальное название музея – РГКП «Государственный историко-культурный заповедник – музей «Иссык», директор Гульмира Раиловна Мухтарова.

спросите Вы, дорогие читатели. Дело в том, что исследования кургана, материалы которого впоследствии стали достоянием не только отечественной, но и мировой науки, были начаты именно в этом году. В ту пору каждая строительная организация, при проведении земляных работ, соблюдая Закон КазССР «Об охране и использовании памятников истории и культуры», должна была предварительно согласовать свои действия с археологами. Именно так, проявив уважение к Закону КазССР, поступили руководители автобазы – директор Канишев и главный инженер А. И. Дубкарт, которые обратились к заведующему отделом археологии Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР Кималю Акишеву, который назначив «начальником кургана» автора этих строк, командировал меня с лаборантом Айтбеком Амандыковым на место проведения работ.

Дорогой читатель, Вы не озадачивались вопросом: почему нужно было строить новую автобазу? Ответ таков: «В июле 1963 года страшный сель смыл озеро Иссык вместе с десятками отдыхающих. Стихия уничтожила не только прекрасное высокогорное озеро, но и многие жилые и административные дома в одноименном поселке, расположенном в предгорьях. Среди них была и районная автобаза. Через пять лет Иссыку был придан статус города, а еще через год было решено построить новую большую автобазу на въезде в райцентр» – этот фрагмент процитирован из статьи журналиста Максима Боранбаева, интервьюировавшего меня в конце прошлого века (Боранбаев М., интернет-ресурс).

Для строительства новой автобазы был отведен участок на северо-западной окраине г. Иссык, где распо-

лагался могильник эпохи раннего железного века. Замечу, что раскопки рядовых курганов на этом археологическом памятнике проводились и ранее – в 1968 г., но исследовать большие объекты не было возможности, поскольку это процесс трудоемкий, требующий серьезных финансовых вложений. Поэтому, благодаря строительству автобазы, представился случай изучить элитарное погребальное сооружение, оставленное в Жетысу сакскими племенами.

Весной 1969 г. начались раскопки кургана «Иссык». Автобазой был выделен бульдозер С-100, который с трудом поднялся на вершину кургана. По мере углубления попадались зольные пятна, обломки керамических сосудов, кости животных. Мы останавливали бульдозер, делали зачистку, наносили на план каждый замеченный предмет. Бульдозерист не обижался на такой не очень удобный режим работы, делал свое дело четко, с интересом.

Однажды на раскопе появился прораб стройки. Он обвинял нас в срыве сроков строительства, объясняя это медленными темпами процесса, угрожал понизить жалование бульдозеристу за невыполнение нормы выработки. По его мнению, мы должны были быстро, при помощи бульдозера, снести курган, поскольку археологов интересует только то, что находится под насыпью. Пришлось терпеливо втолковывать прорабу, что делаем мы свою работу медленно не из-за лени, а руководствуемся методикой археологических раскопок, что курган – это не просто насыпь, а своеобразное архитектурное сооружение. Что он как строитель может себе представить, – в первозданном

виде курган имел форму правильного конуса, возведение сооружения в виде такой геометрической фигуры дело не простое. Могила же, совсем небольшая по сравнению с площадью основания кургана, всегда оказывается в центре конуса. Как это удавалось древним строителям? Оставляя половину насыпи, мы как раз и хотели изучить внутреннее ее строение, чтобы знать, как она сооружалась, поскольку разрез дает возможность судить о технических возможностях древних зодчих, а также получить сведения о том, почему курган не «расплылся» (Нурмуханбетов Б., Загородний А., 1984, с. 59). Прочитав прорабу такую лекцию, инцидент был исчерпан.

Мы продолжили работу до тех пор, пока не сломался первый бульдозер, потом второй, третий... Ко второй половине мая мы с трудом довели объект до намеченной цели – было выполнено более половины всего объема работ по освобождению площади кургана от насыпи.

Наступила пора выезда на плановые полевые работы и поскольку ожидание бульдозера затягивалось, мы решили законсервировать раскоп. Директор автобазы подписал «Охранное обязательство», пообещав, что до следующего года курган будет находиться в таком состоянии.

Работы на объекте возобновились в марте 1970 г. В самом начале месяца на раскоп выехали шофер автобазы АН КазССР А.С. Паршин, лаборант отдела археологии Айтбек Амандыков и научный сотрудник Бекен Нурмуханбетов. После встречи с директором автобазы стало понятно, что подрядчик серьезно намерен взяться за курган. На объекте нас уже ждало два мощных бульдозера. Знакомимся с бульдозеристами, один назвался Гугой Владимировичем Шмидтом, другой – Савелием Денисовичем Лаптевым. Мы объяснили им, что нам от них нужно: внимательность, аккуратность и даже – ювелирность в работе.

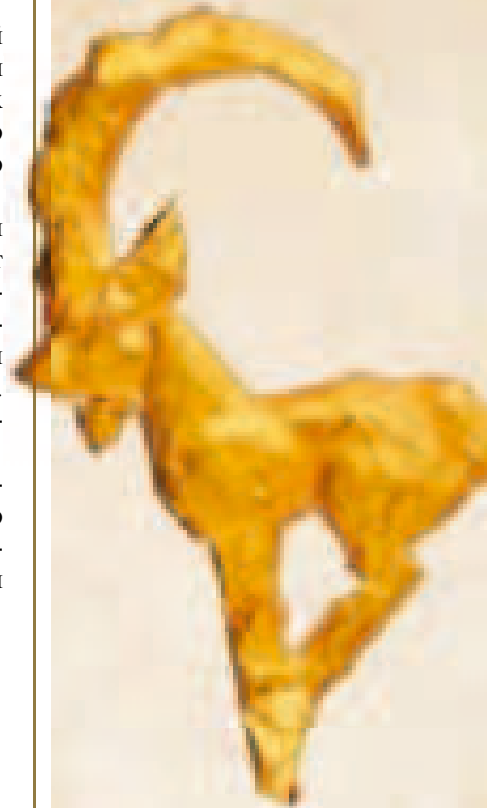
Дело заспорилось, однако, по мере углубления насыпь становилась все тверже и тверже – ножи бульдозера скользили как по льду. Бульдозеристы, а они были знатоками своего дела, предложили приварить к ножу одного бульдозера стальные зубья, благодаря чему, к началу апреля до материка оставалось около метра. В это время на курган снова пожаловал прораб, выразивший недовольство нашей работой, так как именно этот уровень и был нужен для строительства. Пришлось объяснять, почему мы так копаем.

С каждым заездом бульдозера мы понимали, что приближаемся к заветной цели. Были предельно внимательны, вглядывались в свежий грунт, чтобы вовремя увидеть признаки могильной ямы. В один момент бульдозер заглох и, заглянув под передние звенья башмаков гусеницы, мы увидели зияющую пустоту, уходящую вглубь и к центру кургана. Было ясно, что мы дошли до материка и дальше нужно работать вручную.

Скорее всего, мы обнаружили подземный ход, аналогичный тем, какие были выявлены в курганах могильника Бесшатыр, исследовавшихся в 1959 г. Этот факт нас сильно обеспокоил, поскольку подземными ходами часто пользовались грабители и, тем более, что до начала раскопок на кургане фиксировалась зловещая грабительская воронка. Как и предполагалось, центральная могила была сильно деформирована лазами и почти полностью ограблена. Здесь были найдены разрозненные кости человека и несколько маленьких золотых бляшек. Надежды на успех не оставалось...

Наступило 3 апреля 1970 г. Меня все время на протяжении раскопок волновала юго-восточная часть кургана. Теперь, чтобы избавиться от навязчивого ощущения того, что потрачено колоссальное количество времени и сил, прошу Савелия, пока прораб умчался за тралом, чтобы увезти бульдозер, пройти

- *Секіргелі тұрған тау теке әшекейі*
- *Декор головного убора. Деталь*
- *Headdress decor: Detail*

- Сырт киімнің құрамдас бөлігі. Мысық тұқымдас жыртқыштың басы бейнеленген тікпе әшекей
- Элемент костюма – нашивная бляшка в виде изображения головы кошачьего хищника
- An element of costume sewn on plaque in the shape of catlike predator head image

еще раз по основанию кургана. О, чудо! В 15 м к юго-востоку от центра основания насыпи, под ножом бульдозера была замечена характерная коричневая полоска длиной не более 30 см. Приглядевшись внимательно, убедились – сгнившее дерево. Аккуратно начинаем зачистку. Опасаемся, как бы эта полоска не обернулась случайно упавшей щепкой... Постепенно, лезвием ножа, расчищаем одно бревно, второе, третье... Счастью не было предела! Если это окажется погребальным сооружением, то мы будем первыми, кто за более чем 2000 лет впервые проникнет сюда!

Нужно было мчаться в Алма-Ату, чтобы сообщить о находке. Пока я съездил в город, у кургана, в вагончике, оставался Айтбек.

На следующий день во главе с Кималем Акишевым на раскоп прибыли реставратор Владимир Садомсков, лаборант Александр Загородний, художник Тамара Воробьева, фотограф Олег Медведев и студент КазГУ Алишер Акишев. К вечеру 6 апреля гробница, сооруженная из бревен Тяньшанской ели, была полностью расчищена. Ночью случилась неприятность – пошел проливной дождь, ливший все следующие сутки. Лишь 9 апреля начали разбирать бревна перекрытия. Постепенно приступили к расчистке заполнения. Работали осторожно, внимательно перебирая каждый комок земли. Показались первые находки: у западной стенки погребальной камеры – множество глиняной посуды. С предельной осторожностью продолжаем расчистку, вот к востоку от сосудов появляется череп погребенного, а рядом с ним первые золотые украшения... Стало ясно, что погребение очень богатое. В погребальной камере кургана Иссык было найдено свыше 4000 золотых предметов, 31 сосуд из глины, дерева и серебра, серебряная ложка, деревянный черпак, почти идентичный казахским аналогам, предназначенным для разливания кумыса, 26 бусин из сердолика и пасты.

В ходе раскопок выяснилось, что дно камеры было вымощено толстыми плахами.

Расчистка такого насыщенного находками погребения требовала напряженной работы в течение дня. Время летит быстро. Нужно успеть все: осторожно снять предметы, упаковать и погрузить в наш экспедиционный автобус. Особенной тщательности требует упаковка деревянной посуды. Обворачиваем ее мокрой ватой, кладем в целлофановые мешочки, чтобы потом медленно высушить эти сосуды. Для упаковки предметов потребовалось большое количество коробочек с ватой. Вечер все ближе, а работы еще много. Почти в сумерках берем часть погребения монолитом, чтобы провести разборку в камеральных условиях. В отдельную коробку укладываем кости скелета. Уже стемнело, когда автобус отправился в Алма-Ату.

Запомнилось еще, что один ясный светлый день, когда всюю кипела работа на кургане, пришелся на 22 апреля, которое было не просто датой, а настоящим событием по случаю празднования 100-летнего юбилея вождя мирового пролетариата Владимира Ильича Ленина. По этому случаю в г. Иссык проводился масштабный субботник, участники которого повалили на курган. Любопытствующих и зевак собралось невиданное количество. Помнится, как Кималь проводил им всем экскурсию.

...Открытие в кургане Иссык вызвало широкий резонанс, как в нашей стране, так и за рубежом. Особенно важным является то, что до сих пор в отечественной науке этот курган все еще продолжает оставаться единственным неразграбленным погребением эпохи раннего железного века в Казахстане.

Сохранность памятника позволила реставратору Владимиру Садомскову под

руководством Кималя Акишева воссоздать первоначальный облик костюма воина 5 – 4 вв. до н.э.

Спустя десятилетия образ воина из кургана Иссык и отдельные элементы комплекса вошли в государственную символику независимого Казахстана. Образ иссыкского человека продолжает волновать умы исследователей, представителей творческих профессий: поэтов, писателей, художников.

Новый виток в деле изучения и сохранения иссыкских курганов начался в 1999 г., когда мы с сыновьями установили здесь две юрты, ставшие прообразом музея под открытым небом (немного подробнее об этом можно узнать, если пройти по ссылке: <http://www.kazakh.ru/news/articles/?a=754>). Мы проводили раскопки небольших объектов и рассказывали любопытствующим об археологии, об истории изучения кургана «Иссык», о необходимости бережного отношения к памятникам истории и культуры.

Сколько было написано обращений о необходимости создания музея под открытым небом?! И вот на восьмом десятке лет моей жизни свершилось это значимое в истории нашей страны событие – в рамках реализации задач государственного стратегического проекта «Культурное наследие», инициированного Президентом Республики Казахстан Нурсултаном Назарбаевым, создан музей-заповедник «Иссык».

Бекен Нурмуханбетов

- *Алтын жүзіктер*
- *Перстни*
- *Golden rings*

- *Адамның басы бейнеленген мөрлі жүзік*
- *Перстень с изображением Митры*
- *Ring with the image of Mithres*

ИНЕЙ ВРЕМЕНИ

*... В этой древней легенде
Пропущены строки
Словно ветер столетий
Унес навсегда
Пыль забытых дорог
и сражений жестоких...*

(Б. Каирбеков)

Из предисловия к данному изданию мы знаем подробности открытия кургана «Иссык», ставшего событием не только в отечественной археологии, но и в мировой науке.

Природная стихия в виде селя, обрушившегося на населенный пункт в 1963 г., послужила отправной точкой на пути к сенсационному открытию 1969–1970 гг., когда близ г. Иссык в большом кургане археологами К.А. Акишевым и Б. Нурмуханбетовым было найдено непо потревоженное захоронение сакского времени. Этот факт сохранности элитарного кургана в археологии раннего железного века Казахстана до сих пор остается единственным, поскольку большинство подобных памятников обычно ограблено либо в древности, либо в более позднее время.

Публикация материала была выполнена Кималем Акишевичем Акишевым в монографическом издании 1978 г., в котором дана подробная характеристика комплекса, мы лишь вскользь упомянем о памятнике и находках.

Курган Иссык – это одно из грандиозных сооружений могильника сакского времени, сопоставимое по значимости с такими известными памятниками эпохи раннего железного века, как Аржан-1-2, Чертомлык, Куль-Оба, Толстая Могила, которые в последнее время толкуются исследователями как герросы скифов.

Диаметр кургана Иссык достигал 60 м, высота – 6 м, крутизна склонов составляла 45–50°, на вершине насыпи фиксировалась грабительская воронка (Акишев К.А., 1978, с. 10, с. 15; Нурмуханбетов Б., Загородний А., 1984, с. 59). Курган по размерам относится исследователями к категории «царских», поскольку размеры насыпи этого мощного наземного сооружения соответствовали рангу погребенного. Теоретически вычисленный объем кургана равен 8600 м³. При возведении данного сооружения вручную понадобилось примерно 3–4 тыс. человеко-дней (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982,

Насыпь, по мнению исследователей, представляла собой сложное сооружение в виде правильного конуса. Изучение стратиграфии наземного сооружения показало, что насыпь была многослойная. В профиле разреза кургана фиксировалось 3–4 слоя: слой речной гальки, чередовавшийся со щебеночно-

Кималь Акишевич Акишев (23 мая 1924 г. – 10 августа 2003 г.). Его семья жила в Баянаульском районе Павлодарской области. К.А. Акишев рано осиротел, его воспитала семья Каныша Имантаевича Сатпаева. Кималь Акишевич – участник Великой Отечественной войны, один из создателей казахстанской археологической науки, лауреат Государственной премии, премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки КазССР. Его имя достойно вписано в Золотую книгу почета Казахстана. Орденами Отечественной войны I степени, «Знак Почета», «Парасат» и 14 медалями отмечен его ратный подвиг и научные заслуги (см. подробнее: Хабдулина М.К., 2004; Хабдулина М., Балтабаева К., 2010; Ганиева А.С., 2010).

Бекмуханбет Нурмуханбетов родился 17 мая 1935 г. в селе Карасу (колхоз «Енбек») Карасуского сельсовета Аксуского района Алма-Атинской области. В 1962 г., после окончания исторического факультета КазГУ им. С.М. Кирова, блестяще защитив дипломную работу по теме: «Могильник Бесшатыр – уникальный памятник саков Семиречья», он принят в отдел археологии Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. В 1991 г. на основе отдела археологии был создан Институт археологии, где Б. Нурмуханбетов до 1993 г. проработал в должности заведующего отделом. Начиная с 1993 г. судьба Б. Нурмуханбетова связана с городом Иссык, где он работал сначала директором Алма-Атинского областного краеведческого музея, затем – главным хранителем этого же музея. В настоящее время Б. Нурмуханбетов работает в Государственном историко-культурном заповеднике-музее «Иссык» в должности ведущего научного сотрудника (см. подробнее: Бейсенов А.З., 2011).

Насыпь, по мнению исследователей, представляла собой сложное сооружение в виде правильного конуса. Изучение стратиграфии наземного сооружения показало, что насыпь была многослойная. В профиле разреза кургана фиксировалось 3–4 слоя: слой речной гальки, чередовавшийся со щебеночно-

глинистой массой; вокруг могильной ямы центрального захоронения прослеживалось скопление окатанного камня, являвшегося выбросом, образовавшимся при рытье могилы. При зачистке основания кургана было выявлено два захоронения: центральное и боковое (Акишев К.А., 1978, с. 15; Нурмуханбетов Б., Загородний А., 1984, с. 61). В центральной могиле зафиксированы следы хищнического ограбления, совершенного двумя способами: горизонтальной штольной, начинающейся с западной полы насыпи, и вертикальным колодцем с вершины кургана. В погребении, кроме разрозненных костей человека и нескольких золотых бляшек, ничего не было найдено (Акишев А.К., 1978, с. 15). Но богатство и роскошь бокового захоронения позволяют лишь догадываться о том, каким бы на самом деле могло быть основное погребение. В могильной яме, где было совершено боковое захоронение, был установлен пятивенцовый сруб, сооруженный из обработанных бревен тяньшанской ели. Сверху фиксировались бревна перекрытия, которые из-за мощного давления грунта просели вниз. Размеры внутреннего пространства камеры – 2,9 x 1,5 м, внешние границы сруба имели следующие параметры – 3,3 x 1,9 м. Параметры бревен: длина от 1,5 до 3 м, толщина 25–30 см (Акишев К.А., 1978, с. 15). Высота сруба – 1,5 м (Хабдулина М.К., 2011, в печати).

Пол камеры был вымощен толстыми плахами (Нурмуханбетов Б., Загородний А., 1978). Погребение человека было сосредоточено в северной половине камеры, его уложили на спину, головой в сторону заката солнца. Возраст погребенного примерно определяется в интервале от 18 до 25 лет. Его рост, видимо, был не ниже 165 см (Акишев К.А., 1978, с. 15; Акишев К.А., Акишев А.К., 1982, с. 92).

Поскольку костюм погребенного был декорирован золотыми изделиями, то предметы украшения одежды фиксировались на человеке и под ним. Рядом с ним находились предметы вооружения, туалета.

Составные элементы головного убора, представленные пластинами, бляхами и бляшками различных размеров, находились выше черепа и занимали участок 65 x 30 см. В районе головы было найдено свыше 150 предметов. Скульптурное изображение архара находилось на расстоянии 65 см от черепа (Акишев К.А., 1978, с. 17).

С левой стороны черепа выявлена серьга, изготовленная из золота, декорированная шариками зерни и бирюзовыми бусинами. Шею обрамлял обруч зооморфно выполненной гривны. На туловище, начиная с шейных позвонков и завершая сочленением тазовых костей с

- К.А. Ақышев
- К.А. Акишев
- К.А. Akishev

- А. Загородний
- А. Загородний
- А. Zagorodny

- Мәңгілік тау көрінісіндегі «патшалық» обалар
- «Царские» курганы на фоне Вечных гор – столпов Мироздания
- «Royal» barrows in the background of the Eternals mountains - Pillars of Creation

бедренными, сплошным слоем лежали золотые бляхи и мелкие пронизки. Вокруг пояса, поверх этих блях, находились массивные бляхи, происходящие от поясной гарнитуры. По обе стороны бедренных костей фиксировались мелкие прямоугольные золотые бляшки, образующие 4 вертикальные линии. Элементы декора фиксировались в нижней части ног. На пальцах рук было нанизано 2 перстня: на правой – перстень-печать и, возможно, на левой – перстень со щитком (Акишев К.А., 1978, с. 17, с. 30). Спустя 5 лет в другой публикации Кималь Акишевич и Алишер Кималевич уже будут писать, что оба перстня носились на правой руке (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982, с. 93). Справа, вдоль костей правой ноги, располагались остатки железного меча и ножен. Слева, между костями левой руки и туловища находился сильно коррозированный железный кинжал. От ножен кинжала сохранились бляхи-накладки и бляхи-распределители ремней.

С левой стороны костяка, напротив локтевого сустава, располагались остатки древка и золотой наконечник стрелы. Выше нее находились остатки дерева и золотая спиральная лента. Немного выше, у черепа – большое бронзовое зеркало, поверх которого фиксировался кусочек охры, некогда, вероятно, на-

ходившиеся в сумочке, о чем свидетельствует контур в виде овала, образованного сплошной линией из мелких золотых бляшек прямоугольной формы. Мелкие бляшки различных форм обнаружены и вне погребенного: справа от него, между ним и сосудами, среди сосудов выше черепа (Акишев К.А., 1978, с. 23).

Южную и западную части камеры занимала посуда, установленная в определенном порядке (Акишев К.А., 1978). Здесь найден 31 предмет, в том числе 16 глиняных сосудов (10 – кувшиновидной формы и 6 – в виде мисок), 3 металлических чаши (2 серебряных и 1 – бронзовая), 2 деревянных блюда, изготовленных из березы, серебряная ложка и деревянный черпак (Акишев К.А., 1978, с. 31).

Восточная сторона погребальной камеры была свободной, возможно, с востока был вход (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982, с. 92).

Серебряные предметы выполнены техникойковки с последующей проработкой поверхности заглаживанием и полировкой. О бронзовом сосуде упоминается, что его венчик имел валиковое утолщение, плоское дно, а на поверхности фиксировались следы позолоты. При характеристике деревянной посуды К.А. Акишев обращает внимание на то, что в погребении было обнаружено 12 предметов из дерева, из которых удалось взять и сохранить только три – 2 блюда и черпак (Акишев К.А., 1978, с. 31).

Анализ большого серебряного сосуда показал, что он имеет поддон-розетку, а также исследователи высказали предположение, что при его формовке в качестве образца использовался бактрийский фиал – чаша для питья.

Всего в погребальной камере было найдено свыше 4000 золотых предметов, железные меч и кинжал, бронзовое зеркало, 31 сосуд из глины, дерева и металла, серебряная ложка, деревянный черпак и 26 бусин из сердолика и пасты (Акишев К.А., 1978).

■ Мұрат Әуезов, Бекен Нұрмұханбетов пен Әлішер Ақышев Есік қорымында
 ■ М. Ауэзов, Б. Нурмуханбетов, А. Акишев на иссыкских курганах
 ■ M. Auevov, B. Nurmuhambetov, Akishev on Esik burial mounds

ТЕПЛО РУК МАСТЕРА

Во время лабораторно-аналитической работы над материалами из кургана Иссык у К.А. Акишева и реставратора В.И. Садомскова возникла идея воссоздать первоначальный облик костюма. Эта кропотливая работа велась на протяжении трех лет, начиная с 1970 г.

Для воссоздания элементов костюма необходимо было отлить в натуральную величину все бляшки, а их несколько тысяч, причем различных форм, размеров и содержания. Здесь и птицы, и лошади, и архары, и таутеке, и лоси, и барсы, и волки, и фантастические существа...

Для изготовления литейных форм использовались пробки от шампанского, которые были выпрошены на ликеро-водочном заводе. Было создано 45 форм для штамповки и тиснения художественных предметов, изготовлено свыше 3000 алюминиевых копий блях, бляшек и пластин. По технической точности копии из анодированного алюминия практически не отличались от золотых подлинников. Каждый день, год за годом, в подвале академического здания и во дворе частного дома В.И. Садомскова кипела работа. Часть инструментов приходилось изготавливать вручную, для чего приходилось даже приспособлять баню, расположенную во дворе дома.

Одновременно с созданием моделей становилось понятным, что при изготовлении золотых вещей в 6 – 5 вв. до н.э. применялась разнообразная технология: штамповка, литье, ковка, гравировка, пайка, инкрустация пастой и самоцветами, раскраска (для чего использовались красная и черная краски), зернь, холодное золочение, полировка и т. д. (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982).

После того, как были отлиты все бляшки, разыскали манекен, который одели в высокий конической формы колпак-кулах, с языком, прикрывающим шею, и нащечными лопастями, кожаную куртку, штаны, сапоги. Сколько труда и терпения было вложено в процесс пришивания всех элементов на одежду! Чего только стоило

расшить сложный многокомпонентный головной убор! Он декорирован по трем вертикальным регистрам – кольцевым фризам. Нижний фриз – диадемовая пластина с растительным орнаментом, выше – изображения львиных голов и тигров, еще выше – фриз «золотые горы». На горах высятся деревья с птицами на вершинах. По обе стороны каждого дерева – фигурки тау теке. На диаметральных точках этого фриза расположены парные фигуры крылатых тигров. На уровне затылка – изображение тигра с вывернутым телом. Ядром же всей композиции головного убора является скульптурное изображение двух мифических существ, сочетающих признаки коня, птицы и тау теке, а также двух фигурок коней, из спин которых как бы «вырастают» 4 золотых стрелы и 4 орлиных крыла. Венчало кулах скульптурное изображение архара (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982).

Садомсков Владимир Иванович (12 января 1928 г. – 14 мая 1993 г.). Родился в г. Уральске. В 1942 – 1946 гг. работал на заводе им. К. Ворошилова в г. Уральске, в 1946 – 1947 гг. – на заводе им. С. Кирова в г. Алма-Ате. В 1956 – 1960 гг. работал в учителем в школе № 57. В 1960 г. закончил исторический факультет КазГУ им. С. Кирова. В штат отдела археологии был зачислен 16 марта 1966 г. в должности инженера-реставратора. Стажировался в Государственном Эрмитаже, в лабораториях реставрационных центров в г. Москве. Создавал копии деревянных гробниц Бесшатыра, реставрировал стеклянные колпаки над макетами мавзолеев, гробниц, участвовал в работе археологических экспедиций. О Владимире Ивановиче тепло отзывался Мир Касымович Кадырбаев: «В.И. Садомсков – один из самых опытных реставраторов исторических древностей в Казахстане, хорошо владеющий приемами консервации, реставрации археологических предметов из металла, кости, железа и дерева». В 1974 – 1977 гг. Владимиром Ивановичем было отреставрировано 5277 предметов, помогал ему Абдыкадыр Оразбекович Итенов (Рукописный архив Института археологии). 18 мая 1993 г. ко дню музеев Владимиру Ивановичу присвоено звание почетного гражданина города Иссык.

Сотни бляшек в виде трилистника и тигриных голов были нашиты на камзол, шею замкнула гривна, талия обхвачена тяжелым боевым поясом, составленным из массивных бляшек двух видов – на одном фигуры фантастических животных, сочетающих признаки коня, оленя, лося и грифона, а на другом – изображения лосиных голов, к которому были прикреплены акинак и меч, на штанах тонкими линиями из подрямоугольных миниатюрных бляшек нашиты лампасы, орнамент на сапогах, образованный трилистниками, создавал ажурный узор (Акишев К.А, Акишев А.К., 1982).

Таким образом, воссозданный из небытия облик молодого мужчины превзошел все ожидания, заняв достойное место в экспозиции музея археологии. Это стало настоящим событием даже для археологов (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982; Хабдулина М., Балтабаева К., 2010). Начиная с 1974 г., реконструкция «Золотого человека», выполненная Кималем Акишевичем и Владимиром Ивановичем, триумфально побывала на всех континентах планеты, и повсюду она привлекала внимание посетителей и приводила в восторг реставраторов качеством работы (Хабдулина М., Балтабаева К., 2010).

За уникальность полученной модели эта реконструкция получила в зарубежной прессе прозвище «стреляющий экспонат» павильона Советского Союза (Хабдулина М., Балтабаева К., 2010).

Присутствие элементов костюма той далекой эпохи, отдаленной от нашего времени сотнями и сотнями лет, в государственной символике независимого Казахстана, – это неоспоримая заслуга археологов Кималья Акишевича Акишева, Бекена Нурмуханбетовича Нурмуханбетова и реставратора Владимира Ивановича Садомскова.

Подробное изложение символики государственного герба на стыке с данными этнографии можно почерпнуть из недавней статьи, посвященной 20-летию Независимости Казахстана, написанной А.Т. Толеубаевым и М.К. Егизбаевой (Толеубаев А.Т., Егизбаева М.К., 2011).

«Кималь был особенным человеком – человеком Чести, бескомпромиссной честности, Больших основательных Знаний. Он любил Степь – любил свой Казахстан. Ему были чужды жизненная суета, мелкие карьерные устремления. Он жил в другом Большом Мире, где время исчисляется веками, где приходят и уходят в Вечность целые народы. И в этом движении Миров он стремился разглядеть пути своего народа, познать законы Степи и ее обитателей», – таким запомнила известного археолога Меиз – дочь Каныша Сатпаева (цит. по: Сатпаева М.К., 2004, с. 58).

- *Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Тікпелі әшекейлер*
- *Нашивные бляшки. Элементы костюма*
- *The sewn on plaques. Elements of the costume*

ЭТО ПЕСНИ УТРАЧЕННОЙ СЛЕПОК...

*Есть в этой жизни
жизнь,
которой нет конца.
И я ищу ее начало.*

(Б. Каирбеков)

Параллельно с работой по воссозданию первоначального облика костюма из элитарного кургана Иссык А.К. Акишевым была начата разработка совершенно нового в казахстанской археологии направления, связанного с изучением семиотического статуса вещевого комплекса. Поэтому Алишера Кималевича с полным правом можно назвать основоположником становления семиотики в казахстанской археологии.

На бывшем пространстве СССР это направление сформировалось и успешно развивалось во второй половине прошлого века в стенах Тартусского университета. Создателем универсальной семиотической теории считается Ю.М. Лотман.

О времени возникновения этого направления в мире пишут, что это произошло в 17 в., когда английским философом-материалистом Дж. Локком было дано определение сущности и объему семиотики, о которой он писал, что семиотика – это учение о знаках (Лотман Ю.М., 2001, с. 8). Поскольку долгое время идеи Дж. Локка не получали развитие, то повторное рождение семиотики пришлось на середину прошлого века и возникло оно на скрещении нескольких дисциплин: структурной лингвистики, теории информации, кибернетики и логики (Лотман Ю.М., 2001, с. 8).

Поскольку искусство – это тоже знаковая система, то при анализе археологического материала, каким представлялся совершенно новый вид источника в отечественной исторической науке – костюм «Золотого человека», который с применением методов семиотики был блестяще рассмотрен А. К. Акишевым как целостный изобразительный текст.

Элементы костюма, представленные головным убором, кафтаном, поясом, предметами вооружения, плетью, штанами и сапогами были взаимосвязаны, образовывали единый комплекс. Представляя самостоятельную систему, они также связаны как с отдельными элементами погребального обряда (посуда, утварь), так и с системой наземного сооружения, образуя единое целое и с ландшафтом. Располагаясь у подножия величественных гор Илийского Алатау, курганы воплощали в себе модель мироздания – крупницу во Вселенной, что в свою очередь было продиктовано религиозно-мифологическими представлениями древних обитателей Жетгьесу.

Анализ реконструированного костюма из кургана Иссык позволил А. К. Акишеву определить черты культа священного царя у древних кочевников. Исследователи отмечают, что одежда указывает на принадлежность погребенно-

Алишер Кималевич Акишев родился 26 июня 1952 года в г. Алма-Ате. По окончании в 1974 г. КазГУ им. С. Кирова был принят в отдел археологии Института истории, археологии и этнографии АН КазССР в должности младшего научного сотрудника. Принимал участие в работе Шульбинской, Семиреченской, Южно-Казахстанской археологических экспедиций (Рукописный архив Института археологии; Акишев К.А., Акишев А.К., 1982). В 1980 г. в г. Москве блестяще защитил кандидатскую диссертацию на тему «Искусство и идеология саков Семиречья (по материалам кургана Иссык)», которая была опубликована в 1984 г. в виде монографии «Искусство и мифология саков». Эта небольшая книжица быстро стала библиографической редкостью и сейчас в любом исследовании по искусству и мифологии эпохи раннего железного века обязательно присутствуют ссылки на эту работу. В настоящее время Алишер Кималевич работает в отделе археологии Центрального государственного музея РК.

го к сословию воинов-всадников, из числа которых древние кочевники, в том числе и саки, выбирали своих вождей. Кроме того, Кималь Акишевич и Алишер Кималевич обращают внимание на то, что, несмотря на роскошь одежды, все же заметен некий камуфляж, который может объясняться «золотым голодом», – полая трехвитковая гривна, использование тонкой золотой фольги, покрывающей деревянную или бронзовую основу предметов, толщина большинства бляшек, скорее создавали иллюзию затраченного драгоценного металла (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982, с. 94; Акишев А.К., 1984).

Формареконструируемого головного убора аналогична тем, что изображены у знатных саков-тиграхауда, именуемых в литературе «саками в островерхих шапках», на рельефе лестницы в Персеполе – городе 6 – 5 вв. до н. э., являвшемся столицей ахеменидского Ирана (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982, с. 98).

Особенно интересна символика композиции на кулахе, на котором, как упоминалось ранее, четко прослеживается деление фризов на три вертикальных регистра: нижний – бескрылые и верхний – крылатые звери; гора – подножие – вершина; дерево: корни – ствол – крона. В витиеватом тексте изображений, помещенных на головном уборе, зашифрована информация об устройстве космоса по вертикали и по горизонтали: подземный, земной и небесный миры круглой или четырехугольной формы. В этой космограмме отразилась концепция «мирового древа», поскольку власть у саков связывалась с космологией, то и вождь, таким образом, являлся олицетворением правильно организованного космоса. Иными словами – он был его осью и центром, знаки же власти означали тождество структуры союза племен и космоса (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982, с. 98).

По мнению исследователей, в произведениях искусства из коллекции кургана Иссык прослеживается знакомство саков с достижениями художественной культуры ахеменидской Передней Азии, с греко-бактрийскими шедеврами, торевтикой сарматов и племен Южной Сибири. Саки сумели переработать эти произведения и донести их не только до глубин Китая, но и распространить их по всей Евразии. Излюбленный мотив искусства древних кочевников Жетысу – образ тигра или тигрогрифона – позволяет гипотетически выводить эпический образ «витязей в тигровых шкурах» из сакской фольклорной традиции (Акишев К.А., Акишев А.К., 1982, с. 98).

■ *Алтайдагы тоң басқан обалардан табылган, б.з.д 4-3 гасырларга жататын жасауыңгердің бейнесі. Антрополог Д.В. Поздняковтың жаңғыртпасы (Полосьмак Н.В., 2001 бойынша)*

■ *Образ воина 4-3 вв. до н.э., реконструированный антропологом Д.В. Поздняковым по материалам курганов с мерзлотой Алтая (по: Полосьмак Н.В., 2001)*

■ *The image of a warrior 3.4 cc. BC, reconstructed by anthropologist D.V. Pozdnyakov based on the material of the mounds with permafrost of Altay (after Polosmak N.V, 2001)*

КТО СОЗДАЕТ И КТО НЕСЕТ «ШЛЕЙФ ИСТОРИИ»

Подъезжая к г. Есику сегодня, по правую сторону от шоссе можно увидеть музей, органично вписавшийся в ландшафт, где естественными монументальными декорациями являются древние курганы, оставленные кочевой цивилизацией. Как особые памятники высятся они в Степи, являясь молчаливыми свидетелями событий многовековой давности.

Постановление об открытии заповедника-музея было принято в рамках реализации задач Государственного стратегического проекта «Культурное наследие» в 2007 г. Официальный старт по созданию музея под открытым небом на месте раскопок кургана Иссык берет начало с Указа № 43, подписанного Президентом Республики Казахстан Н. А. Назарбаевым 30 января 2010 г. (Мухтарова Г.Р., 2011, с. 25).

За кратчайшие сроки было возведено здание музея (РГП «Казреставрация»), сооруженного по проекту авторского коллектива (авторы проекта – ГАП Н.М. Бильдебаев, ГКП Е.Д. Жуйко, Б.Ш. Демеуов; архитекторы – О.В. Ушанова, М.Н. Бильдебаев, М. Мекебаева; Конструкторы – Л.Н. Яровая, Е.А. Боровикова, Т.М. Аверьянова). Экспозиция музея оформлялась сотрудниками ТОО «Дара».

Экспозиция воспринимается как иллюстрация истории изучения кургана Иссык, представленная снимками из прошлого века, на которых запечатлен процесс раскопок, портреты археологов и реставраторов, в разные годы занимавшихся реконструкцией костюма царствующей персоны. Как говорил Кималъ Акишевич: «Золотой воин давно имеет собственную самостоятельную судьбу, смоделированную каждым, кто к нему обращался» и совершенно спокойно относился к новым вариантам реконструкций облика «Золотого человека» (цит. по: Хабдулина М., Балтабаева К., 2010). Из переписки с Марал Калымжановной Хабдулиной нам известно, что о своем варианте реконструкции К.А. Акишев говорил, – она построена на расположении тех или иных деталей и вещей, точно зафиксированных в могиле, а не на домыслах и интерпретациях. Еще М.К. Хабдулиной упоминается такой момент, что журналисты одно время предлагали, чтобы он зарегистрировал патент. На что Кималъ Акишевич отвечал: «Я сделал это в советское время и теперь – это собственность государства, а не моя».

В экспозиции музея присутствуют реконструкции «Золотого человека» и ритуальной конской маски, выполненной по материалам берельских курганов, подлинники и копии предметов из кургана Иссык, его макет и многое другое.

Из материалов одного из информационных стендов можно узнать о первом спонсоре музея – это Алматинская областная дирекция телекоммуникаций филиал АО «Казхателеком», генеральный директор Ж.А. Мейрамбаев.

Когда путешествуешь по музею, создается впечатление, что путешествуешь во времени. Этому способствует и изюминка музея – выставка «Лестница памяти», когда, переступив порог, оказываешься в другом измерении наедине с собой и Вечностью. За окном – удивительный вид – стражи Времени – иссык-

ские курганы, как будто застывшего здесь, за стенами здания. Официальное открытие Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» состоялось 10 июня 2011 г., к этому событию также была приурочена выездная сессия Общественного совета по реализации задач Государственного стратегического проекта «Культурное наследие».

Церемония была открыта выступлением заместителя руководителя Администрации Президента Республики Казахстан, председателя Общественного совета по реализации задач Государственного стратегического проекта «Культурное наследие» Маулена Сагатханулы Ашимбаева. В этом мероприятии, кроме членов Общественного совета – А.А. Аскарлова, С.Е. Ажигали, Н. Алимбая, К.М. Байпакова, М.К. Абусеитовой, И.М. Козыбаева, К.К. Туякбаева, А. Мухамадиулы, Е. Шаймерденова, также принимали участие представители министерств и ведомств - С.М. Муканов, Т.Т. Тусипбеков, Б.Р. Шенгелбаев, Г.З. Телебаев, А.А. Тойбаев, Б.А. Байтанаев, Х.М. Абжанов, А.З. Бейсенов, М. Садыкбек, С.М. Жумагулов, Е.К. Жумагулов, А.Т. Толеубаев, К. Алтынбеков, Г.Х. Балабекова.

Конечно, говоря о сегодняшнем дне заповедника-музея, следует особо отметить, что в нем чувствуется атмосфера, которую создают работающие здесь люди. Инициатором музеефикации иссыкских курганов, безусловно, является Бекен ага, вложивший в свое детище всю душу. Приятно зайти в кабинет старейшего археолога Казахстана, услышать неспешную речь, насладиться моментом общения с ним. Полки заполнены полевым материалом, накопленным со студенческой поры: чертежи, слайды, записи... Они органично вписываются в кипучую рабочую обстановку. Бекен ага востребован, его сердце, как и дверь его кабинета, настезь открыты всем любознательным. Характеризуя Бекена Нурмуханбетовича, его благодарный ученик Арман Бейсенов привел очень удачное сравнение: «...казахи считали в старину, что каждому дается золотая шкатулка с содержимым и каждый ее только по-своему носит. Беке одарил многих и не растерял ничего!» (цит. по: Бейсенов А.З., 2011, с. 12). Спасибо Вам, Бекен ага, за Ваши человеческие качества, за интуицию, которая Вас никогда не подводит, за веру в человека и Небо.

Темп и ритм коллективу нового музея задает руководитель – Гульмира Раиловна Мухтарова. Сотрудники музея находятся в постоянном творческом поиске. Здесь трудится слаженный, думающий на перспективу коллектив, который всячески стремится не терять марку современного музея, соединившего в себе и прошлое, и настоящее, и будущее.

- Сырт киімнің құрастырмалы әшекейлері
- Составные бляшки.
- Элементы костюма
- Constituent of plaques.
- Elements of a costume.

- Сырт киімнің құрастырмалы әшекейлері
- Составные бляшки. Элементы костюма
- Constituent of plaques. Elements of a costume

- Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Шығыршық тәрізді тікпелі әшекейлер
- Кольцевидные нашивные бляшки. Элементы костюма
- Circle sewn on plaque. Elements of the costume

- Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Пішінді тікпелі әшекейлер
- Фигурные нашивные бляшки. Элементы костюма
- Figured sewn on plaques. Elements of a costume

- Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Тамшы тәріздес тікпелі әшекейлер
- Насшивные бляшки в форме капли. Элементы костюма.
- The plaques Sewn in the shape of droplets. The elements of a costume

- «Салтанатты сауыттың» тікпелі әшекейі
- Нашивные бляшки. Элементы костюма
- Sewn on plaques

- «Сауыттың» шығыршық түріндегі құрамалы әшекейі
- Элемент костюма в виде колечка от составной бляшки
- A costume in the form of an integral ring by plaque

- Киімнің мысық тұқымдас жыртықши бейнеленген өңір және жиек әшекейі
- Элементы костюма в виде изображения головы кошачьего хищника
- Costume elements catlike predatory head image.

В ЛИЦА ВЕЩЕЙ СМОТРЕТЬ...

*Как же движение трав и ветров,
звезд и подзвездных кочевий
маршруты забыть?...*

(Б. Каирбеков)

Материалы кургана Иссык – практически первого в восточной части Евразии неразграбленного погребального памятника – имели колоссальное значение. Ясно, что дело не в количестве золота, и даже не в его художественных достоинствах. Возможность реконструкции облика представителя скифо-сакской эпохи, изучение вопросов социальной организации, духовной культуры и идеологии... Это лишь некоторые аспекты изучения многогранной кочевой цивилизации.

В одной из первых публикаций материалов кургана Иссык К.А. Акишев отметил, что получена ценная информация для истории, истории материальной культуры, истории искусства, истории письменности и языка, палеоантропологии (Акишев К.А., 1974, с. 77).

Мэтром казахстанской археологии справедливо сразу было отмечено, что формы навершия и перекрестия кинжала и меча, художественно-стилистические особенности изделий, разнообразие типов и форм глиняных сосудов позволяют датировать курган 5 в. до н.э. (Акишев К.А., 1974, с. 77).

Подробный, тщательный, аргументированный анализ головного убора иссыкского воина, его семантики позволил Кималю Акишевичу и Алишеру Кималевичу Акишевым прийти к обоснованному выводу о том, что кулах может указывать на принадлежность погребенного к сакам-тиграхауда (Акишев К.А., 1978, с. 61 – 63; Акишев К.А., Акишев А.К., 1980, с. 18).

Вместе с тем, и форма, и декор головного убора из Иссыка, как и всего костюма, позволяют предположить, что он, скорее всего, был военным, ритуальным (культовым, церемониальным), и сам костюм – культовый, кастовый. В целом в иссыкском головном уборе, представлявшим собой «сакральную модель космоса», отражена концепция мироздания (Акишев К.А., Акишев А.К., 1980, с. 19 – 21, 23).

Кулах позволил исследователям понять вопрос происхождения «орлиной короны», известной в древнем Хорезме, Парфии, Согде, в культуре кушан и сасанидов. Кималь Акишевич и Алишер Кималевич отмечают, что происхождение таких корон у скифо-сакских и иранских народов имело общую идеологическую основу, а иконическое своеобразие «орлиных корон» сако-юечжийских династов – единое происхождение. Птица, ее перья или крылья на коронах связаны с идеей божественной инвеституры. Иссыкский инвестирующий головной убор с солярной символикой отражает идею хварна, фигурка золотого барана на вершущке – символ Митры и хварна (Акишев К.А., Акишев А.К., 1980, с. 27 – 29).

Важен вывод: иссыкский кулах и письмо свидетельствуют о существовании у саков идеологии, освещающей власть, указывает на высокий уровень социального развития саков. Новые исследования китайских письменных источников позволили Ю.А. Зуеву высказать предположение о том, что «золотой

- Б.з.д. 4-3 ғасырдың жауынгерлері. Укок обаларының мәліметтері бойынша антрополог Д.В. Поздняковтың жасаған жаңғыртпасы (Полосьмак Н.В., 2001 бойынша)
- Воины 4-3 вв. до н.э., воссозданные антропологом Д.В. Поздняковым по материалам курганов плато Укок (по: Полосьмак Н.В., 2001)
- Warriors of 3.4 cc. BC, reconstructed by anthropologist D.V.Pozdnyakov based on the materials of Ukok plateau mounds (after Polosmak N.V, 2001)

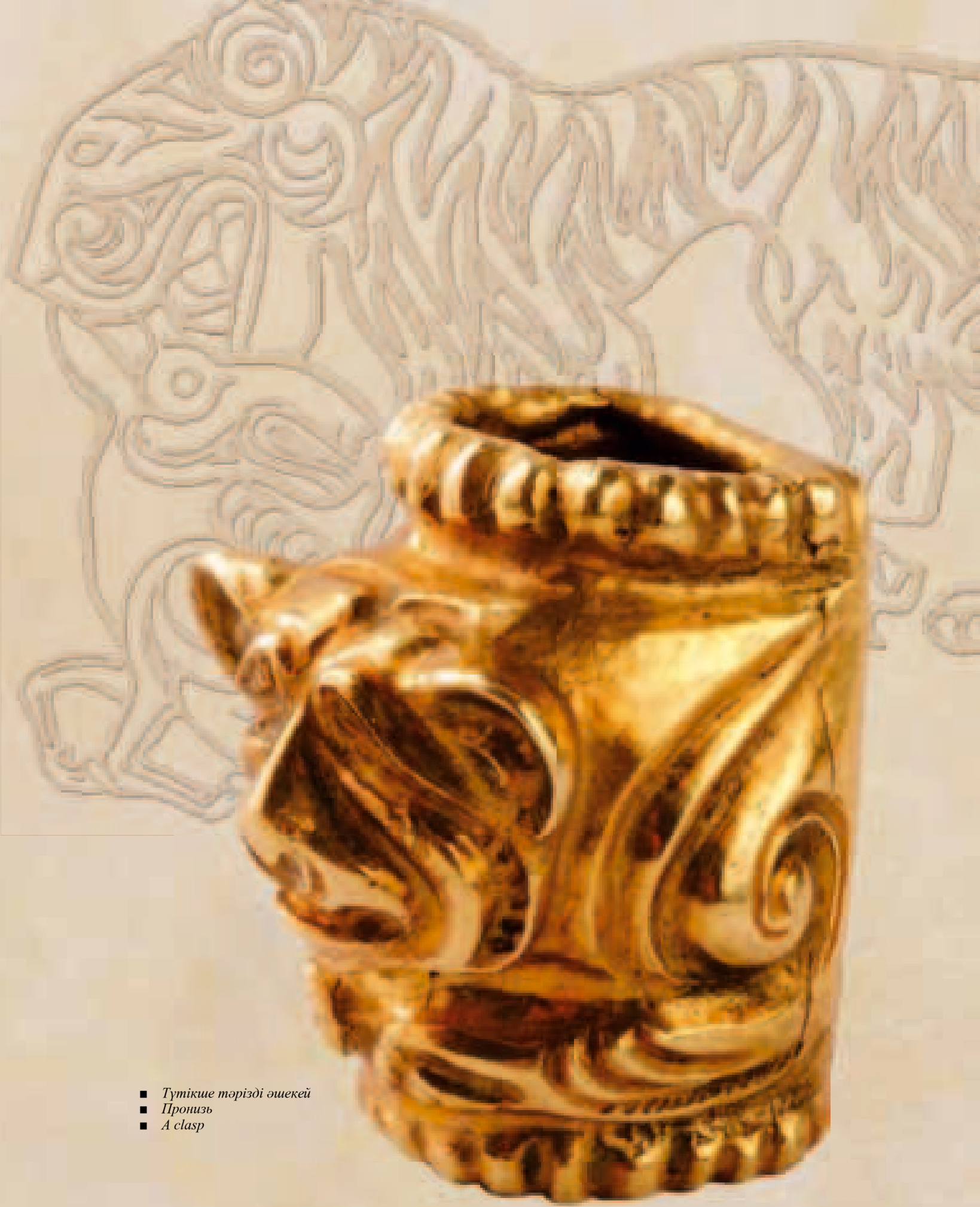

- Жетісу, Таулы және Далалық Алтай обаларының материалдары және Ахеменидтік Парсы барельефтері негізінде қайта жаңғыртылған сақ кезеңінің бас киімдері мен сырт киімдерінің үлгісі (Акішев К.А., 1978; Акішев А.К., 1984; Полосьмак Н.В., 2001; Шульга П.И., 2003 бойынша)
- Модели головных уборов и костюма сакского времени, реконструированных по материалам курганов Жетысу, Горного и Степного Алтая, барельефам Ахеменидской Персии (по: Акішев К.А., 1978; Акішев А.К., 1984; Полосьмак Н.В., 2001; Шульга П.И., 2003)
- Models of headdresses and costume of Saka time, reconstructed on the materials of Zhetysu, mountain and steppe Altay, bas-reliefs of Achaemenid Persia (after Akishev K.A., 1978 Akishev A.K., 1984; Polosmak N.V., 2001; Shulga P.I., 2003)

- *Мысық тұқымдас жьыртқыш бейнеленген түтікше өшекей*
- *Пронизь, декорированная изображением кошачьего хищника*
- *A clasp decorated in the image of catlike predator*
-

- *Түтікше тәрізді әшекей*
- *Пронизь*
- *A clasp*

- *Есік падишасының сырт киімі (Ақисhev К.А., 1978 бойынша)*
- *Кафтан иссыкского вождя (по: Ақисhev К.А., 1978)*
- *The wearing of Esik leader (after Akishev K.A., 1978)*

человек» был представителем усуней, которые вместе с юечжами образовывали одно государство, а племя хунье (Хунье – юечжийский князь) – племя жреца-хранителя царского фарна (Зуев Ю.А., 2002, с. 10, 28 – 29).

Вопрос этнической идентификации племен раннего железного века остается сложным и во многом нерешенным до сих пор.

По мнению И.М. Дьяконова, распространенная теория, связывающая термин «скиф» с термином «сак», не выдерживает критики. Его следует четко отличать от термина *saka* – «сак» (Дьяконов И.М., 2008, с. 255 – 256).

«Шкуда» было названием одного из иранских по языку, «доскифских» по археологическим признакам племен. Оно обитало на Северном Кавказе и в 7 в. до н. э. вторглось в Закавказье, по его имени греки впоследствии называли северных кочевников вообще. Ни одно из «скифских» племен Причерноморья в действительности не называло себя скифами. И.М. Дьяконов считает, что скифы или «шкуда» были отдельным племенем из числа так называемых скифских племен (лишь позднее ставших «скифскими» и в археологическом смысле) – таким же племенем, как авхаты, трапии, паралаты или савроматы. Одни скифы, вероятно, первоначально жили на территории Украины, а другие – сначала в Азии, а потом были потеснены во время войны с массагетами и, перейдя реку Аракс (Волга), удалились в киммерийскую землю (Дьяконов И.М., 2008, с. 257).

Что касается термина «ортокорибантии» (в сатрапии Мидия) – то это пере-

вод иранского *tigrahauda* – «носящие заостренные шапки», прозвище неких скифо-сакских племен в надписях Дария I и его сына Ксеркса. На основе письменных и археологических источников предположено, что все скифо-сакские племена, включая, по-видимому, киммерийцев, первоначально носили более или менее высокие заостренные головные уборы. Так, ортокорибантiev Геродота можно отождествлять с сакесинами Арриана, жителями Сакасены Страбона, которую локализуют на юг от среднего течения реки Кура. Персы называли саками всех северных кочевников, так же как греки называли их скифами, а вавилоняне – киммерийцами (Дьяконов И.М., 2008, с. 494).

Большая часть «восточных» иранских племен – скифов, аланов, массагетов, саков, хорезмийцев, согдов – осталась на территории Юго-Восточной Европы и Средней Азии. ...По большей же части потомки бактрийцев, согдов, хорезмийцев, массагетов, аланов и скифов восприняли со временем «западный» иранский (персидский) язык и различные тюркские языки, отчасти также финно-угорские и славянские и смешались с соответствующими племенами и народами (Дьяконов И.М., 2008, с. 454 – 455).

Совершенно неожиданный подход к решению вопроса локализации саков тиграхауда применил Р. Исмагил. Он пришел к выводу, что скифы античных источников соответствуют сакам ахеменидских документов. Термин Саки» в переводе означает слово «народ», «племя» (Исмагил Р., 2007, с. 111).

По мнению Р. Исмагила, термин саки тиграхауда не имеет никакого отношения к одежде саков. Он имел значение «народ (племя): тюрк-джигит». Под этим термином следует понимать население, обитавшее в более позднее время – тюркские народы. В раннем железном веке на огромной территории от Северного Китая и до Балкан жили племена, название которых переводится как «Мужчина-воин», «герой» (Исмагил Р., 2007, с. 110 – 111).

Декор и семантика костюма воина и всего предметного комплекса из Иссыка блестяще проанализированы А.К. Акишевым. В свете последних археологических находок можно проследить некоторые новые аспекты.

На основе материалов археологических памятников раннего железного века отчетливо прослеживаются параллели, культурная близость населения Алтая и Жетысу в раннем железном веке. Так, декор головных уборов ранних кочевников Алтая и Жетысу, несомненно, продиктованный не только этнографическими принципами, но и общими в основе идеологическими и мировоззренческими установками, имеет много общего в этих регионах. Декор одежды кочевников и скотоводов из курганов других регионов степной и горно-долинной зоны Евразии содержал изображения коней, дополненные видовыми признаками других животных. Превосходные по сохранности и уникальные находки из курганов с мерзлотой на территории Алтая представили уникальную возможность реконструкции внешнего облика, костюма, головных уборов жителей региона в середине I тыс. до н.э., ритуальное парадное снаряжение коней. В мерзлоте под курганами сохранились в деревянных срубках и колодах из лиственницы мумифицированные останки погребенных. Помимо выполненных из дерева, кожи, ткани и войлока элементов одежды, сохранились татуировка на коже, прическа. Умерших сопровождало захоронение коней в парадном убранстве – в масках с рогами оленя и горного козла, седлах с декором в виде сцены терзания хищными животными копытных; деревянных плакированных золотом подвесок на ремнях снаряжения. Сохранилось цветное исполнение одежды и конского убранства. Реконструкция этнографического облика древних кочевников Алтая (пазырыкская культура)

- *Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Тікпелі әшекейлер*
- *Нашивные бляшки. Элементы костюма*
- *A sewn plaques. Costume elements*

– это лишь часть открывшихся перспектив. Изучение и восстановление погребального обряда, важнейших аспектов мировоззренческих и религиозных установок, особенного и общего в культуре древних кочевников различных регионов скифо-сакского мира – важнейшие составляющие исследования культуры той эпохи.

Среди прочего, исследователям удалось восстановить вид головных уборов древних кочевников Алтая. Головные уборы обычно «украшались» фигурками животных, в том числе элементом верхней части головного убора служили изображения оленя, птицы, коня-козерога. Отмечено, что использование образов оленя и коня с рогами козерога в культуре древних кочевников Алтая более характерно для головных уборов мужчин – воинов, охотников. Изображения оленя помещались и в средней части пазырыкских головных уборов.

Фигурки «коней» из рядовых пазырыкских погребений имели золотые или кожаные рога горного козла, плакированные золотом.

По мнению археологов, исследовавших материалы курганов с мерзлотой, олень-козерог и конь-козерог – взаимозаменяемые священные образы, сопровождающие умерших в иной мир, на небесные пастбища. Образы таких синкретических существ сочетали признаки быстрого коня и таутеке, обитавшего на горных вершинах. Именно такое животное, сопребывавшее с человеком – воином, охотником, кочевником, – было способно быстро преодолеть трудный и опасный путь к небесным пастбищам. Эта традиция имеет глубокие корни в мифологическом сознании, ученые отмечают – еще в древнеиндийской мифо-ритуальной традиции есть свидетельство того, что козлы могли приравняться к коням как «средство передвижения». Так, «козел-конь» использовался для обозначения животных, впряженных в колесницу бога Пушана (Литвинский Б.А., 1972, с. 148).

В целом, птица, олень и кони с рогами козерога – это персонажи пазырыкского bestiaria, маркирующие сакральный «верх». Возможно, наличие рогов у оленей и горных козлов, ассоциировавшихся с мировым деревом, а также обитание последних на вершинах у вечных снегов – одна из причин того, что в ритуалах эти животные могли служить медиаторами, выполнять роль жертвенного столба. Жертвенный столб воспринимался как связующее звено между небом и землей. В ритуалах он служил прообразом мирового дерева с птицами на вершине и копытными у ствола. Роль такого столпа может играть копытное животное. В этом ряду стоит и известный сюжет петроглифов – два коня у коновязи.

В курганах пазырыкской культуры известны также женские шпильки, выполненные из бронзы или дерева, покрытые золотом. Они венчались наверху в виде скульптурок коня, в которых сохранились отверстия для вставных деталей – ушей, козлиных рогов, хвоста (козерог); а также в образе оленей, козла, птицы (Кубарев В.Д., 1987, с. 169 – 171).

О связи образа птицы и коня с Небом, Солнцем говорят не только многочис-

■ Сырт киймиң құрамдас бөліктері. Пішінді тікпелі әшекейлер

■ Нашивные фигурные бляшки. Элементы костюма

■ The sewn on plaques. Costume elements

ленные памятники древнего изобразительного искусства, но и мифология. В среде древних известны представления о Солнце в образе крылатого коня; о колеснице ашвинов, запряженной конями или птицами и т. д. Исследователи считают, что верования, связанные с небесным конем, были распространены в древней и средневековой Средней Азии (Литвинский Б.А., 1972, с. 152). Образ крылатого коня, связанного с культом неба, был, в конечном счете, порожден сопоставлением коня и птицы в мифологических и фольклорных текстах. Роль коня – ритуальная, сакральная – проявлялась и в том, что «конь являлся атрибутом и священной собственностью царя». Наиболее известный ритуал, связанный с идеей смерти и последующего возрождения (царя), идеей благополучия, в котором участвовал конь – Ашвамедха (Кузьмина Е.Е., 2002, с. 62 – 63). Отмечено, что головы коней, сопогребенных с человеком в курганах Алтая, имеют отверстия от удара чеканом – они были умерщвлены в ходе ритуала. Это косвенно подтверждает предположение о жертвенном, сакральном характере захоронения животных, об их участии в погребально-поминальной обрядности, о неслучайном характере масок, ряжения коней, синкретизма нового образа. Анализ письменных источников, памятников древнего искусства, топографии расположения изображений оленя, коня, козерога в костюме показывает, что эти животные выступали в качестве универсальных символов Солнца и Верхнего мира. В целом, птица, олень, конь-козерог, как считают исследователи, являлись основными персонажами верхней части мифологической картины мира (Дашковский П.К. Усова И.А., 2010, с. 304). Верхний мир символизировали птицы и рогатые «кони-козероги», можно добавить – крылатые кони-козероги.

Не случайно на головных уборах социально значимых персон присутствуют кони – крылатые и рогатые. Если при жизни вождя-жреца они символизировали его сакральность, священность, посреднические функции, то одной из функций коня в погребальном ритуале – как перевозчика – обеспечивали переправу умершего после его смерти (Фиалко Е.Е., 2003, с. 169).

Конь – животное, которое в скифо-сакском – и не только – мире принято было жертвовать богам. Неоспорима связь образа коня с солярным богом. В иранской традиции конь связан с небесной сферой и, соответственно, выступал олицетворением мужского начала. Он всегда оставался неотъемлемой частью мужской сферы культуры и воинского быта. По мнению исследователей, главный тандем персонажей тюркских эпосов – «батыр и его конь» – появился еще в скифское время.

В целом представляется, что мужские божества соотносились с копытными животными, а женские – с хищными. Таким образом, посредством зооморфного кода маркировались главные космические силы Вселенной (Полидович Ю.Б., 2006, с. 369 – 370). Позже, в средние века, закрепилось почитание коня как символа могущества и благосостояния народа. Конь как олицетворение силы народа в эпосе иногда занимает более важное место, чем сам богатырь. Конь в мифологии являлся солнечным божеством или спутником солнечного божества, или выступал в одной из ипостасей солнечного божества. Он также мог предстать в образе крылатого существа. В виде коня выступало и популярное в древнеиранском пантеоне божество – хварн (фарн), сила, нисходящая на царей и символизирующая царственность, величие и могущество. Посвящение коня небу было свойственно позже всем саяно-алтайским народам (Николаев Р.В., 1987). Все эти вопросы-ассоциации, связанные с образом птицы-коня, подробно разработаны специалистами в литературе. Они говорят о высоком

■ *Сырт киймиң құрамдас бөліктері. Тікпелі әшекейлер*

■ *Нашивные бляшки. Элементы костюма*

■ *The sewn on plaque. Elements of the costume*

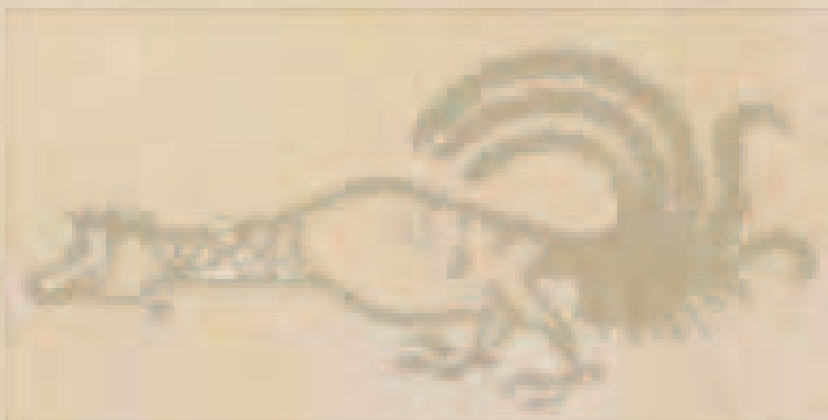

■ Сьрт киімнің құрамдас бөліктері. Ай тәрізді тікпелі әшекейлер

■ Нашивные бляхи в виде полумесяца или скобки. Элементы костюма

■ The sewn plaques in the form of a Crescent of brackets. Costume elements

социальном статусе иссыкского воина, о сложном семантическом значении самого образа. Глубокие традиции, зародившиеся в I тыс. до н.э. в среде древних скотоводов и кочевников, нашли продолжение в культуре средневековых кочевников и культуре казахов.

Начало формирования образа птицы-коня, коня-козерога, прослеживается, как минимум, в начальном периоде эпохи древних кочевников. Одним из маркеров для восточной части Великой Степи являются оленные камни – стелы, схематичное изображение героя новой эпохи – воина. Изображения оленей,

■ *Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Тікпелі әшекейлер*

■ *Нашивные бляшки в виде головы орлиного грифона. Элементы костюма*

■ *Sewn on plaques in the shape of an Eagle's head Griffin. Costume elements*

помещенные на них, наделены определенным смыслом. Считается, что в образе оленя в жертвенной позе могло воплотиться представление о воскресающем и умирающем божестве, главным атрибутом которого являются рога, они же Древо жизни... Надо отметить, что с представлением о Мировом древе связан и образ коня, изображения которого иногда встречаются на оленных камнях.

В фигуре оленя с клювовидной мордой, являвшимся своеобразным символом эпохи, воплощалась птицеподобная, крылатая сущность образа. По сути, перед нами фантастическое существо – птица-олень-конь. Олень и конь в индоевропейской мифологии являются психопомпными животными – проводниками душ в иные миры. Выбитые на стелах изображения оленей представлялись как духи-помощники людей, «совершающих культовые действия, помогающие донести молитвы и жертвы до божества, а также перенести

души умерших в иной мир», так как при совершении определенных ритуальных действий эти изображения могли служить медиаторами для общения с божественным миром. Хищник, изображение которого помещали на оленьем камне, может рассматриваться как «орудие жертвоприношения». Кроме оленей из копытных могли быть помещены изображения козлов («на цыпочках») и коней (Килуновская М.Е., Семенов Вл.А., 1999, с. 137 – 139).

Система в топографии звериных образов, как на головных уборах, так и в целом костюмов погребенных, свидетельствует о том, что эти сюжетные ком-

позиции представляли собой наглядный срез вертикальной картины мира кочевников. Семантически схожие композиции на головных уборах других культурных традиций (курган Хохлач – деревья, олени, козлы, птицы; Усть-Лабинский – дерево с птицами, козлы; Тиллятепе) отображали строение мира.

Космогоническую модель передает декор короны из погребения на Тиллятепе, состоящий из одного центрального и четырех боковых деревьев. В целом, по мнению автора исследований памятника, корона передает идею плодородия и возрождения. В искусстве Бактрии в целом прослеживается синтез культуры греков, бактрийцев и кочевников, последние из которых внесли значительный вклад (Сарианиди В.И., 1989, с. 144, 159).

Жетысу – регион, в древности являвшийся одним из политических, административных и религиозных центров раннегосударственного образования скифо-

■ Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Тікпелі әшекейлер

■ Нашивные стилизованные бляшки. Элементы костюма

■ Sewn stylized plaques. Costume elements

- *Бас киімнің қас бетінде орналастырылған мазмұнды қос тілімше*
- *Элемент декора головного убора в виде двух пластин*
- *Elements of a decor of headdress in the shape of two plates*

- *Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Тікпелі әшекейлер*
- *Нашивные бляшки. Элементы костюма*
- *The sewn on plaques. Costume elements*

сакского времени (возможно, центр союза племени или крупного племени). Несмотря на его самобытность, синхронные памятники кочевой среды обширного великого пояса степей Евразии показывают взаимосвязи региона с другими центрами Степи и его органичное вхождение в евразийское культурное пространство.

Помимо общей в основе идеологии и мифологических представлений, выявлены сходные изобразительные памятники, демонстрирующие как раз это единство.

В горно-долинной и степной зоне Евразии известно не одно захоронение «золотого человека» I тыс. до н.э. Помимо обилия золота в облачении этих представителей древнего общества, отмечается глубокий символизм в топографии элементов костюма и подборе зооморфных образов (бестиарий). Их анализ подтверждает известный тезис о том, что семантика костюмов шамана или служителя культа и царя в первобытном обществе совпадала. Известно, что вождь в сакском обществе совмещал религиозные и светские, в том числе военные, функции. Исследователи сходятся во мнении: иссыкский вождь при жизни выступал одновременно в двух социальных ролях. Он предводительствовал военной знатью племени и одновременно исполнял обязанности первобытного жреца-шамана (Лелеков Л.А., 1987, с. 27).

А.К. Акишев пришел к выводу, что кафтан иссыкского человека, сплошь покрытый золотыми бляшками, ассоциируется с доспехом тяжеловооруженного всадника – катафрактой. Учитывая роль вождя в древнем обществе, одежда иссыкского человека приобретала символическую окраску в ритуалах, обеспечивающих защиту общества. Вождь выступал в роли солнечного бога-воина (Акишев А., 1984, с. 121 – 127). Иссыкский воин-вождь выступал в роли священного защитника религии и идеологии группы сакских племен.

В полной экипировке воин представал как герой-покровитель, герой-прародитель, герой-вождь, носитель «неувядающей славы», воплощавший образ идеального эпического воина-кочевника (Юматов К.В., 1998).

В костюме и изготовлении и декорировании предметов вооружения и конского убранства таких «золотых людей» обильно использовалось золото.

Золото в силу ряда свойств – как «неуничтожимый» материал – символизировало «воплощение идей бессмертия, вечности, всемогущества». По мнению А. Акишева, понятия «красный», «желтый» и «золотой» – тона, которые входят в цветовые предпочтения не только ранних кочевников, но и превалировали в символике царей, знатного и жреческого, высшего воинского сословия, – входят в терминологию солнечных культов (Акишев А., 1984, с. 132). Цветосимволика костюма подчеркивала характеристику иссыкского человека как вождя-жреца-Солнца. Излюбленное сочетание в одежде трех цветов – красного-белого-синего, по мнению С.А. Яценко, объясняется тем, что они были маркерами трех зон мироздания (верхней, средней и нижней) и, соответственно, трех основных сословий (Яценко С.А., 2010).

Использование насыщенного золотого декора, в представлениях древних, способствовало приобщению облаченных в это золото погребенных к сфере вечной жизни. В сознании многих народов кочевой и земледельческой цивилизаций существовала ассоциативная связь золота, Солнца, и это явно проступает в золотых облачениях лиц, принадлежащих определенным социальным слоям, верхушке. Материальная реализация этого идейно-символического комплекса, по словам Л.А. Лелекова, обнаруживает себя именно в богатейших погребениях скифо-сакской племенной верхушки (Лелеков Л.А., 1987).

Удивительное сходство ряда памятников древнего искусства, костюмов и черт погребальной обрядности так называемых «золотых людей» из курганов степного пояса Евразии 1 тыс. до н.э., видимо, объясняется тем, что элитарный характер погребений наиболее ярко отражает основные черты мифо-ритуального комплекса, который в погребально-поминальной обрядности находит явное выражение. Так, помимо явных параллелей с памятниками пазырыкской культуры на Алтае, сходные черты выявлены исследователями с материалами памятника Локоть-4а, расположенного в контактной зоне между племенами современного Казахстана, степей и гор Алтая. Здесь уже для 7 в. до н.э. устанавливается продвижение степняков из «Казахстана на Алтай и далее на север вдоль Оби и фаса Алтайских гор» (Шульга П.И., 2003, с. 120). Тесные связи сохраняли «локтевцы» с родственным населением Жетысу. Эти выводы археологов подтверждаются данными антропологов – наиболее вероятным направлением этногенетических связей населения, оставившего могильник Локоть-4а, является пазырыкская культура Горного Алтая и саки Казахстана и Средней Азии: северо-западные предгорья на Алее в 5 – 3 вв. до н.э. продолжали оставаться контактной зоной между пазырыкской, каменной и «сакской» культурами. В частности, просматриваются аналогии в конструкции и декоре головного убора и костюма погребенных в могильнике Локоть 4а и Иссике, курганах Юго-Восточного Алтая. В том числе головной убор могилы 1 кургана 9 был декорирован стилизованным изображением хвостатого грифона в сцепленном состоянии со скульптурным изображением оленя (Шульга П.И., 2003, с. 73, 76).

П.И. Шульга пришел к выводу, что существовала канонизированная форма костюма, которая, видимо, маркировала статус умершего. «Очевидно, этот статус был как-то связан с функциями служителя культа. Носителем данного статуса мог быть человек, осуществлявший свои функции на уровне как племени (Иссык), так и сравнительно небольшой родственной группы (Локоть-4а)» (Шульга П.И., 2003, с. 85).

К.А. Акишев и А.К. Акишев на основе анализа ряда факторов: природно-климатического и ландшафтного, культурно-хозяйственного типа, типов погребальных сооружений, антропологического типа населения и их принципиальном сходстве пришли к выводу о близости сакских культур «полосы гор», включающей Жетысу, Восточный Казахстан, Алтай, Тыву, частично Минусинскую котловину, Северный Кыргызстан, Прииссыккулье. «Полоса гор» выделяется как особая географическая, экологическая и этнокультурная область, с тесными контактами с Центральной Азией и Приаральем (Акишев К., Акишев А., 1997, с. 36).

Очевидно, одним из факторов, косвенно подтверждающих этот тезис, являются материалы «царского» кургана Аржан-2 в Тыве. Несмотря на временной разрыв (Аржан-2 датируется концом 7 в. до н.э.), здесь можно увидеть элементы декора одежды, отражающих общие в основе религиозные и идеологические установки: система расположения и декор элементов костюма было строго регламентировано. Стоит сказать несколько слов об этом памятнике. Курган Аржан-2 диаметром 80 м и высотой 2 м, был окружен многочисленными кольцевыми оградами, ритуальными комплексами. Большая удача состояла в том, что, несмотря на попытки ограбления кургана в древности и позднейшие разрушения, захоронения, непосредственно связанные с комплексом, остались не потревоженными: основная могила была значительно смещена от центра к северо-западному краю. Археологами исследовано также еще 11

- *Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Тікпелі өшекейлер*
- *Нашивные бляхи. Элементы костюма*
- *The sewn plaques*

- *Түтікшелер*
- *Пронизи*
- *Clasps*

- Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Тікпелі әшекейлер
- Нашивные бляшки. Элементы костюма
- Sewn on plaques. Costume elements

могил для 17 погребенных, конское захоронение 14 лошадей и два комплекса, содержащих предметы конского снаряжения.

Основное захоронение кургана было совершено в двойном срубе из лиственницы, помещенном в могильную яму. Обнаружены многочисленные предметы, выполненные в скифо-сибирском зверином стиле, большая часть изготовлена из золота. Оружие, сопровождавшее погребенных, было сделано из железа. Акинак, ножи, чекан, наконечники стрел декорированы золотым орнаментом (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010).

Из интересующих нас атрибутов можно сказать об элементах декора головного убора. Так, в царском погребении находилось два скелета, мужчины (1) и женщины (2). У скелета 1 выявлены фигурка оленя от головного убора из золотой пластины с эмалью – навершие (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 1, 1; 33, 1). Изогнутые концы копытного оформлены в виде стилизованных голов хищной птицы. От головного убора мужчины сохранились также золотые бляхи в виде фигурок лошадей. Четыре фигурки лошадей (две влево и две вправо), видимо располагались симметрично по обеим сторонам головного убора мужчины (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 1, 2; 2, 1 – 3; 33, 5). Конечности их подогнуты. На спине каждой лошади имеются по одному маленькому изогнутому выступу, который, вероятно, обозначает концы гривы. К головному убору мужчины относится также золотая литая фигурка кошачьего хищника.

Существенно, что у мужчины-царя находилась гривна (золото), выполненная в традиции раннекочевнического звериного стиля. Вероятно, гривны из золота, декорированные строго определенными звериными образами, выполняли роль маркера человека, занимавшего особое положение в обществе, имеющего отношение к воинскому сословию, кочевой элите (Боковенко Н.А., 2001). Это массивная золотая гривна (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 37, 5; 42; 43), вся поверхность кольца которой покрыта резным рельефом. Рисунок состоит из четырех рядов животных, среди которых – двугорбые верблюды, дикие кабаны, взнузданные лошади, козлы, бараны, большие кошачьи хищники, олень (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 4, 3 – 5; 36, 3 – 12). Большой фрагмент гривны составляет ее передняя часть – массивный брусок (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 3; 4, 2, 4; 35; 36, 1, 2), на верхнюю и переднюю его грани напаяны фигурки кошачьих хищников. Общий вид гривны позволил авторам раскопок сделать вывод о длительном использовании предмета – его носили при жизни, в отличие от некоторых других изделий, он не был изготовлен специально для погребения.

Символично, что у скелета женщины также обнаружены элементы от головного убора – декоративные полоски, бляхи в виде лошади (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 54, 1, 2; 73, 1 – 3); бляшки в виде кошачьего хищника (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 59; 75); и др. Кроме того, две массивные золотые шпильки (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 37, 52, 53; 57; 58), крепившиеся к головному убору. Одна из шпилек заканчивается навершием из «стоящей на цыпочках» скульптурной фигуры оленя (Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 56, 1, 2; 74, 2).

Из перечисленных примеров видно, что размещение на головном уборе воина-вождя образов коня, оленя, а также кошачьего хищника в скифо-сакском мире имеет давние традиции – более ранние, чем в Иссике.

Семантику образов, соединяющих изображения кошачьих хищников, горно-

го козла, помещенных на кулахе, помогают прояснить находки из курганов других регионов скифо-сакского мира. Изображения барсов, помещенные на рогах горного козла от маски коня из 1 туэктинского кургана (Руденко С.И., 1960, табл. LXXII) – демонстрируют двойную семантическую нагрузку образа кошачьих – изначально терзатели, с хтонической сущностью, но расположение их на головном уборе рядом с изображениями горных козлов на кулахе и на годовых кольцах рогов из Туэкты – вносит свои нюансы.

Не только в принципиально схожих комплексах, но и отдельных элементах костюма, которые также обусловлены определенными традициями, прослеживается близость культуры кочевников различных регионов. Так, фигурная пластина от головного убора «клювовидной формы» (Акишев К.А., 1974, с. 28, табл. 11): Вероятно, стилизована под орлиного грифона (голова), читается загнутый острый тонкий клюв, крупный глаз с восковицей, отогнутый назад хохолок, возможно, гребень, вырезано ухо со спиралевидным завитком. Этот образ был распространен в скифо-сакском мире. Особенно излюбленным – судя по частоте использования и стилистическому разнообразию – у древних кочевников Алтая. Именно с некоторыми из элементов декора конского снаряжения памятников Укока заметны сильные изобразительные параллели (Полосьмак Н.В., 2001, рис. 54).

П.И. Шульга, анализируя стилизованные грифоньи головки, отмечает, что выделенные им типы этих изображений сосуществуют в близких по многим показателям памятниках – Втором Пазырыкском кургане и Иссyке. Растительные мотивы с грифоньими головками на головном уборе из иогильника Локоть имеют параллели как в 3 и 5 пазырыкских курганах, так и в Иссyке, где отмечены и другие варианты грифонов – «клювовидные и когтевидные» (Шульга П.И., 2003, с. 78 – 79).

Новые археологические открытия памятников скифо-сакского мира дополняют наметившиеся ранее векторы культурных связей. Так, материалы Иссyка сегодня служат ориентиром для датировки курганов Филлиповки (Южный Урал и Нижнее Поволжье, Оренбургская обл.): в них выявлены сходные мечи, в иссyкском кургане – совместно с кинжалом с грифовыми головками, разделителем с изображением свернувшегося хищника, зеркалом и поясными бляшками. Датировка – 5 в. до н.э. (Уманский А.П., Шамшин А.Б., Шульга П.И., 2005, с. 76).

Помимо типологии, параллели прослеживаются в декоре предметов вооружения: полоса по центру вдоль клинка и рукояти железного меча-акинака из 1 филлиповского кургана декорирована впаянными головками грифонов, обложенными золотом. Железная основа рукояти и верхней чати клинка инкрустирована золотыми волнистыми полосками в виде змеек (Золотые олени..., кат. 7). Инкрустация меча с обмоткой рукояти золотой проволокой (как и в Иссyке) представляет собой сильно стилизованные головы оленей с вытянутыми вертикально ветвистыми рогами (Золотые олени..., кат. 6).

По клинку иссyкского железного кинжала проходят золотые пластины с изображениями животных – змеи, лисы, зайца, барса, козы, кабана, волка, архара, тигра, косули (Акишев К.А., 1974, с. 29, 104, 105). Навершия обоиз кинжалов оформлены в виде головок орлиных головок.

В целом, исследователи рассматривают Филипповский могильник как самостоятельную самобытную культуру кочевников, связанную своим происхождением с племенами сако-массагетского круга. «Общность материала южноуральских, западносибирских и среднеазиатских памятников скифского

- *Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Тікпелі әшекейлер*
- *Нашивные бляшки. Элементы костюма*
- *The sewn plaques. Costume elements*

времени свидетельствует не столько о культурных связях или эпизодических этнических включениях со стороны южных или юго-восточных племен, сколько о прямой генетической связи южноуральских номадов с сако-массагетским миром (Пшеничнюк А.Х., 2001, с. 37). Антропологические материалы из Филипповских курганов обнаруживают наибольшую близость с черепами саков Казахстана и Приаралья и усуней из Восточного Казахстана. На основе близости строения черепов и лицевого скелета кочевников из Филипповских курганов с савроматами Зауралья и ранними сарматами Южного Приура-

- Сәндік элемент ретіндегі тілімішежр
- Пластины. Элементы декора предметов
- Plates. The elements of a subject's decor

ля, ученые заключают о единстве их расогенеза, тесно связанного с сако-массагетскими племенами Приаралья и Жетысу (Юсупов Р.М., 2001).

Вся поверхность рукояти железного акинака из упоминавшегося выше кургана Аржан-2, включая ее торцы, нервюра на клинке и ложки по ее сторонам, украшены ажурным золотым орнаментом. На рукояти и нервюре узор образуют профильные фигуры зверей. Парные изображения полусвернувшихся тигров расположены на лопастях гарды и на вершиях. Между ними через все изделие снизу вверх изображен ряд животных: чередуются изображения хищника (тигра) и копытного. Торцы гарды и наверхия акинака закрыты золотыми пластинами с изображениями рядов животных: чередование фигур хищников и копытных.

Рукоять ножа из Аржана-2 со всех сторон обложена золотыми пластинами.

Навершие и торец рукояти украшены пламевидными фигурами, группы которых, изогнутые в противоположных направлениях, чередуются. Декор на широких плоскостях рукояти рельефный. Композиция декора характеризуется чередованием орнаментальных и зооморфных мотивов. Орнаментальная составляющая включает пламевидные фигуры, совмещенные со спиралевидными завитками и расходящиеся от них. Фигуры изображенных животных, вписанные между орнаментальными рядами, предельно стилизованы. Авторы публикации предполагают, что везде изображены именно бараны (Сугинов

K.V., Parzinger H., Nagler A., 2010, tafel 10,1; 11,1; 41,1).

Можем предположить по аналогии, что на филипповском кинжале, где основа рукояти и клинок декорированы золотыми волнистыми полосками, изображены не просто волнистые или пламевидные фигуры, а стилизованные рога, имитация шкуры тигра.

Меч железный из к. 53 могильника Тагискен в Приаралье раннесакского времени также обложен по середине клинка золотой фольгой с тисненным изображением шестия волков (Итина М.А., Яблонский Л.Т., 1997, рис. 44, 5,6). Декор на навершии и перекрестии иссыкского меча перекликается со стилизованным золотым орнаментом на навершии и перекрестье более позднего железного меча (1 в. до н.э. – 1 в. н.э.) из кургана 1 Зубовский хутор в Краснодарском крае (Золотые олени..., кат. 146).

Аналогии, вероятно, можно продолжить. Они показывают внутреннее един-

- *Сәндік элемент ретіндегі тілімішелер*
- *Пластини. Элементы декора предметов*
- *Plates. The elements of a subject's decor*

- Сәндік элемент ретіндегі тілімшелер
- Пластины. Элементы декора предметов
- Plates. The elements of subject's decor

ство номадической цивилизации горно-долинной и степной зоны Евразии в 1 тыс. до н.э., наличие устойчивых взаимосвязей, миграцию идей и технологий. Развитие традиции можно увидеть в парадном оружии – кинжале из погребения 4 могильника Тиллятепе в Северном Афганистане, датируемом 1 в. до н.э. Кинжал железный с золотой ручкой в золотых же ножнах. Ножны декорированы растительным орнаментом и сценой терзания животных. В этом же погребении находился золотой пояс (Сарианиди В.И., 1989, с. 91 – 96).

Для понимания семантики образов, применявшихся в комплексе костюма исыкского воина-вождя, интерес представляют материалы памятников раннескифского времени из восточной части евразийского пояса степей, в которых можно проследить истоки наполнения образа коня-козерога. В кургане Байгетобе (Шиликты) в Восточном Казахстане находились бляшки в двух композициях: две протомы горного козла с птицей в центре и две протомы оленя, с рогами, устремленными вверх. Они организованы по принципу зеркальной симметрии и хорошо показывают связь образов горного козла и птицы (7 в. до н.э.) (Толеубаев А.Т., 2011). Стилизация близка к способу передачи головы оленя из кургана Аржан-2 (конец 7 в. до н.э.) и Филипповки (5 – 4 вв. до н.э.), где присутствуют подобные образы с вертикально расположенными рогами. Совсем недавно подобное изображение, вырезанное из фольги, было обнаружено в Центральном Казахстане, на могильнике Талды-2 курган № 5 раннесакского времени, рубеж 7 – 6 вв. до н.э. – начало 6 в. до н.э. (Бейсенов А.З., 2011).

Подобная бляшка есть в кладе Жалаулы (конец 7 в. до н.э., Жетысу), где в композиции из двух копытных и птицы в центре использованы образы оленей, что еще раз свидетельствует о близости религиозных взглядов раннесакских племен и взаимозаменяемости образов птицы, оленя, горного козла.

Композицию, легшую в основу бляшки из Байгетобе, автор раскопок А.Т. Толеубаев условно называет «маской» кошачьего хищника, образованной протомой двух горных козлов и птицей посередине. В целом она очень напоминает композицию из курганов пазырыкской культуры на Алтае, составленную профильным контуром двух орлиных грифонов (Руденко С.И., 1960, рис. 146, г). Специалисты в настоящее время сходятся во мнении, что в раннесакский период еще не было распространено использование синкретических образов. Можно предположить, что одна из линий развития этого целого в итоге образа – новое обобщенное существо – грифон орлиный с ушами, рогами, гребнем; а также образ, совмещающий признаки копытного и птицы, берет начало в таких композициях.

Судя по иконографии, птица, присутствующая в композиции на жалаулинской, шиликтинской и талдинской бляшках, видимо, не хищная, а вообще птица. Поэтому можно предположить иную семантику композиции в отличие от совмещенных образов клювоголовых оленей в памятниках пазырыкской культуры. В последних исследователи видят выражение сюжета «благотерзания» хищниками травоядных копытных животных (Черемисин Д.В., 2008, с. 100).

Бляхи-накладки в виде лежащего оленя (лося) (Акишев К.А., 1974, кат. 19, с. 100), у которого рога и крылья заканчиваются головками орлиных грифонов, перекликаются с известными изображениями клювоголовых и других фантастических персонажей, сочетающих черты хищников и копытных животных: в памятниках Северного Китая, пазырыкской культуры, Тывы. Считается, что в них передан сюжет идеи: жизнь – это вечный цикл рождений и смертей. Он

передается по-разному: в сцене терзания, в изображении головы копытного в пасти хищника, соединением в одном образе черт различных животных. Синкретические существа этого облика изображены в виде животного с туловищем копытного, мордой с клювом и рогами оленя, часто с головками грифонов; с туловищем и головой кошачьего хищника с рогами (рогатый тигр); с туловищем лошади, мордой с клювом и птичьей головкой на кончике хвоста. «В качестве одного из изобразительных вариантов презентации сюжета терзания грифоном оленя в пазырыкском искусстве служил полиморфный образ

«клювоголового» оленя или грифона с рогами и туловищем оленя (Черемисин Д.В., 2008, с. 104).

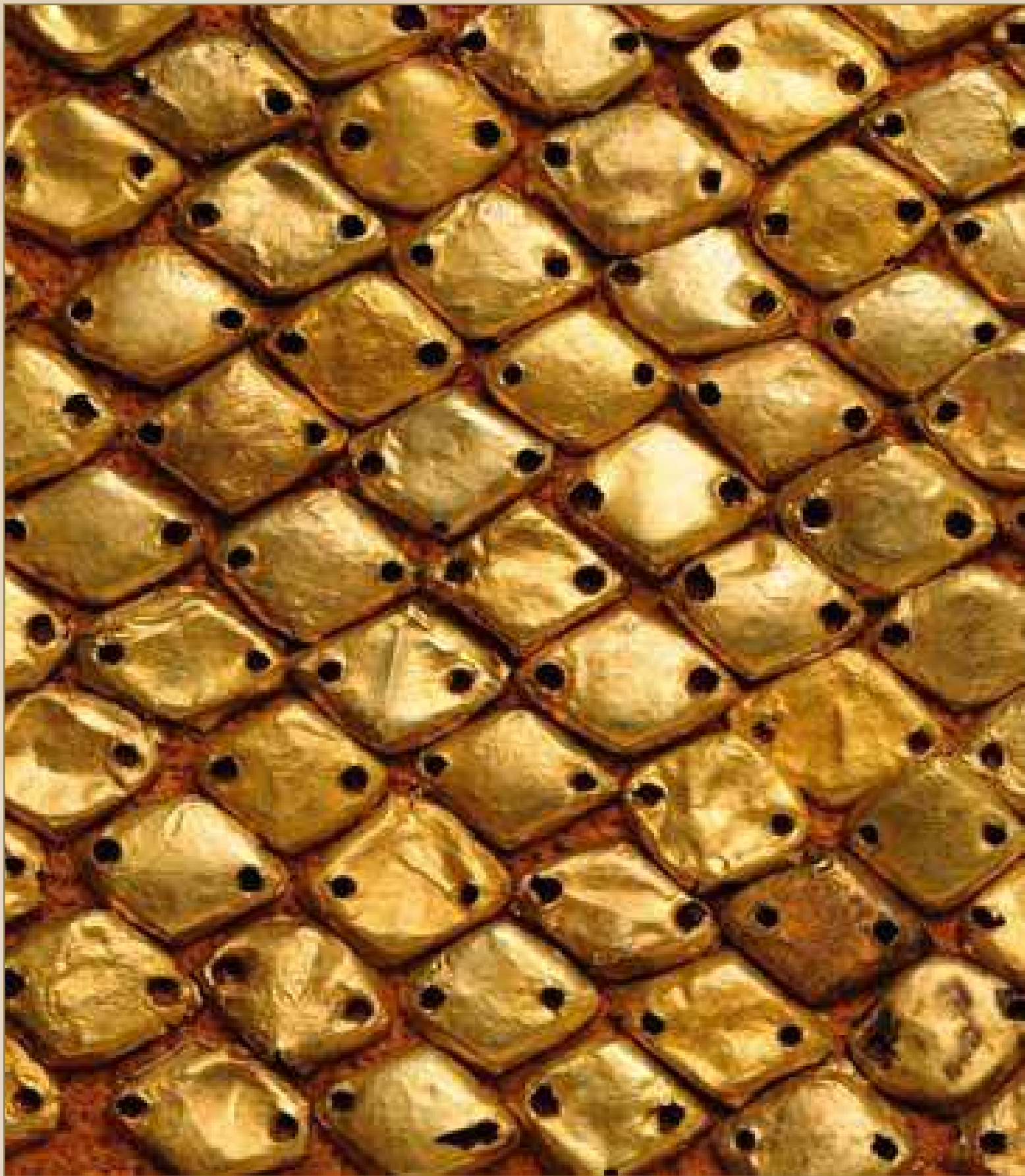
Огромное значение имеет то, что олень изображен на поясных бляхах-накладках. В золотом поясе, декорированном изображением мифического существа, происходит сплав семиотической сущности двух предметов—представителей природного мира (золота) и культурного мира (пояса) (Добжанский В.Н., 1990, с. 50).

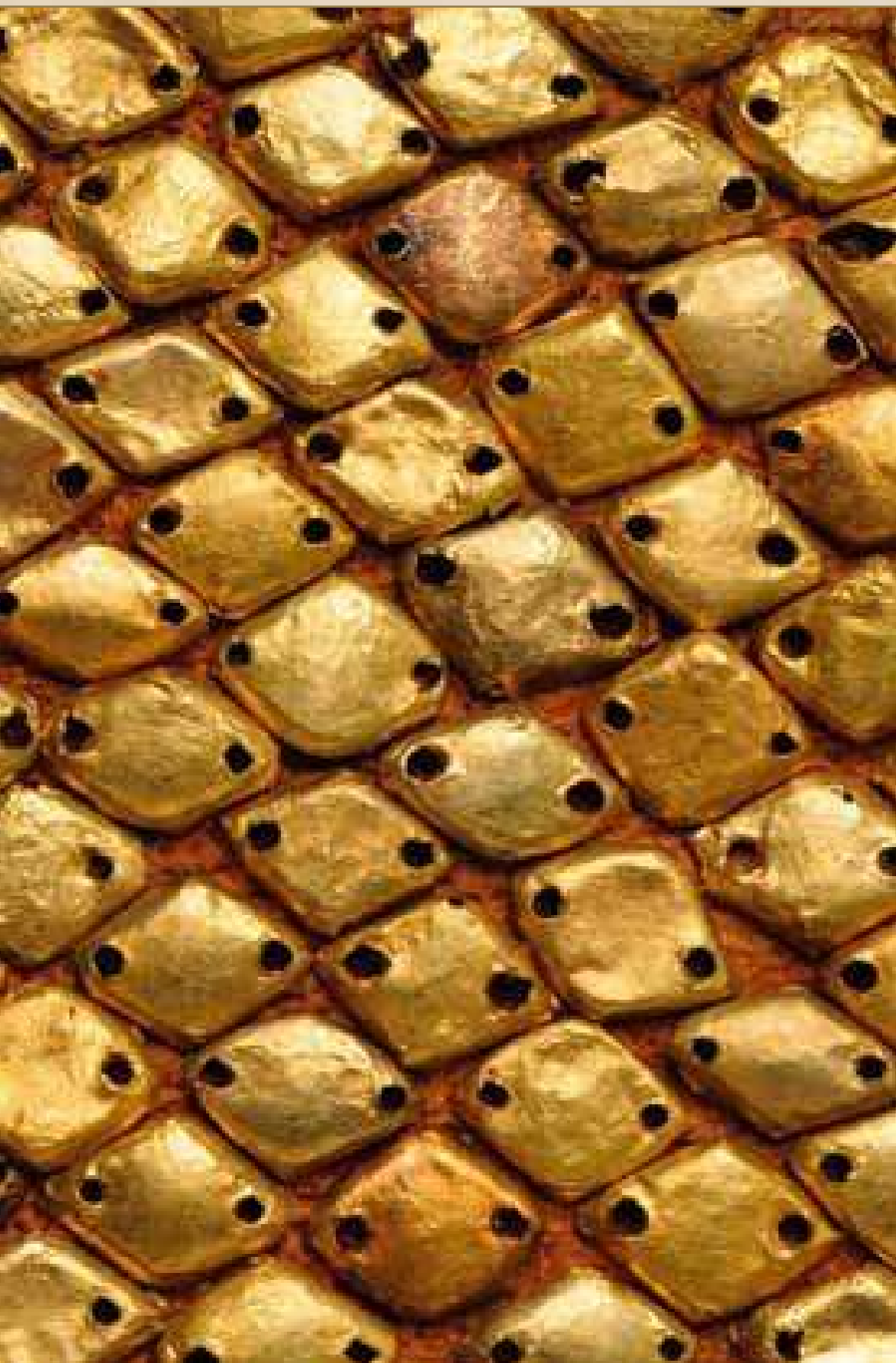
Золото ассоциировалось с царской властью. Считается, в случае, когда пояс выполнен с использованием золота, его знаковая функция, семиотические свойства проявлялись, в первую очередь, через символику золота. В целом пояс выступал как знак власти, воинской доблести, атрибут власти и знак социальной принадлежности (Добжанский В.Н., 1990, с. 51). Эпоха ранних ко-

■ *Әртүрлі кескін мен пішінді құйма алтынның бөлшектері «Алтын адамдар» киімдерін сәндеуде әрқалай қолдануға мүмкіндік берді*

■ *Фрагменты листового золота различных форм позволяло по-разному использовать его в декоре костюма «Золотых людей»*

■ *Fragments of gold sheet of various forms allowed to use in different ways in a costume decor of «Golden People»*

- *Сырт киімнің құрамдас бөліктері. Тікпелі әшекейлер*
- *Нашивные блишки. Элементы костюма*
- *A plaques sewn on. Elements of the costume*

чевников – время, когда господствовал дух войны, обострилась межплеменная борьба, борьба за перераспределение территорий, назрела необходимость в охране стад и пастбищ, усилилась подвижность населения в горно-степной зоне Евразии, что привело к выделению особой страты – военной, социального статуса воина, к сакрализации военного дела и воинских атрибутов. Это отражается, в частности, в изображении воинских поясов и предметов вооружения на оленных камнях. Он обозначал принадлежность к воинской касте, выступал как знак войны (Добжанский В.Н., 1990, с. 63). Существенно, что пояс в этот период не утратил функции оберега.

Наибольшую близость памятников саков Жетысу обнаруживает, вероятно, с памятниками Алтая (пазырыкская культура). Это отчетливо проявляется в бестиарии и художественном воплощении образов. Стилистика изображений лося (оленя) из кургана Иссык схожа с передачей образа этого животного из курганов Пазырыка (Руденко С.И. 1960, рис. 136, и, к): схожим образом выделены скула, плечо, ухо, глаз с высоким веком и слезницей.

Несомненно, изображение лося (оленя) на бляхе-накладке из кургана Иссык (Акишев К.А., 1974, табл. 19, с. 100 – 101) в передаче и акцентировании существенных изобразительных элементов перекликается с оленем на оковке закраины деревянного сосуда из Филлиповки (Золотые олени..., кат. 44, 32, 31 и др.): выделение бородки, рога с окончаниями в виде головок грифонов, S-видные в основе композиции линии.

Еще один знаковый образ эпохи ранних кочевников – волк, изображением которого декорирована пронизка из Иссыка. Многими исследователями однозначно оговаривается связь образа волка с мужскими военными союзами. Ритуал инициации молодых воинов – «превращение в волков» – широко известен во многих древних обществах и позже у тюрков. В обряд инициации юношей, молодых воинов входили испытания и трудности, обособленное житье вдали от поселений, убийство и поедание плоти и крови дикого зверя,

- *Белдік тоғасының бір кескіні*
- *Пряжка от пояса. Деталь*
- *The buckle of the belt. Detail*

превращение в результате в «берсеркра», воина-зверя посредством принятия опьяняющих или наркотических веществ, ритуальная пляска и др. Одна из необходимых ступеней инициации – военные походы юношей, образующих возрастную класс молодых неженатых воинов и составляющих свою дружину.

В контексте символики иссыкского воина актуально, что волк в мифах и религии различных народов связан с конем и солнцем. В аспекте погребального обряда волк-пес является стражем подземного мира, проводником в царстве умерших, посредником между миром живых и мертвых. С. Ю. Гуцалов связывает воинские культы, идеологию с воинской элитой (вожди и дружина), затем эта идея была достаточно быстро усвоена основными массами кочевого общества. С. Ю. Гуцалов устанавливает в качестве такой военно-жреческой элиты «скифские» и «массагетские» массивы в составе населения прохоровской культуры – «завоеватели» южноуральских степей (Гуцалов С.Ю., 2005, с. 443 – 444). Существенная роль в воззрениях этих кочевников принадлежала Волку (псу) покровителю воинских сообществ, символу воинской доблести (Гуцалов С.Ю., 2005, с. 446). Продолжение символики образа волка нашло в тюркско-монгольском эпосе, когда военачальник дружины сравнивается с волком, известны имена, ведущие происхождение от волка, воины-кочевники (волки) противопоставляются оседлым народам (овцам) (Кубарев В.Д., Черемисин Д.В., 1987).

Изображения волка, вероятно, наиболее характерно для савроматов-сарматов. Но и в других регионах скифо-сакского мира образ волка в декоре предметов – не редкость. Среди изделий знаменитой Сибирской коллекции Петра I отмечены изображения волков с характерным вздернутым кверху кончиком носа.

Вздернутый преувеличенный нос – характерная черта изображения волка в раннем железном веке. Однако точное воспроизведение деталей иссыкского волка, вероятно, встретить трудно. В иссыкском изображении нос однозначно закручен вверх в спираль. Округлое ухо скорее свойственно кошачьим хищникам. Оно одновременно передает довольно большие оттопыренные уши волка, но в тоже время его форма – круглая и закрученная в спираль в основании – не волчья. Лапы у иссыкского зверя типичные для хищника. Характерным приемом показаны оскал, зубы в пасти.

Свернувшийся волк встречается в памятниках раннескифского времени. Но стилистически близки бляхи с изображением свернувшейся лошади, волка, с тремя вертикально поставленными волчьими головами, с изображением лежащего волка из сибирской коллекции Петра I (Артамонов М.И., 1973, илл. 277 – 280). Они являются элементами конской сбруи, имеют ячейки для инкрустаций.

Еще один немаловажный атрибут иссыкского воина – золотая гривна с головами кошачьих хищников на концах. Гривны со стилистически сходными изображениями кошачьих хищников также отмечены в сибирской коллекции Петра I (Артамонов М.И., 1973, илл. 218).

Гривны, как и браслеты, во многих культурных традициях служили знаком власти, статусным символом (Балахванцев А.С., 2010, с. 117 – 118).

Образ кошачьего хищника активно использован для декорирования куртки иссыкского воина-вождя. Уже отмечалось, что это подчеркивало ритуальную защитную функцию обладателя костюма. На сегодняшний день это не единственный в культуре древних кочевников пример использования образа

кошачьего хищника в декоре одежды. В реконструкции одежды погребенного представителя знати из кургана Аржан-2 в Тыве, выполненной Кырымом Алтынбековым, на кафтане воспроизведен образ тигра, выполненный из нашивных бляшек в виде кошачьего хищника (Алтынбеков К., Алтынбекова Д., 2010). Недавние находки в Центральном Казахстане, на могильнике Талды, выявили также множество похожих нашивных бляшек, возможно, происходящих от кафтана или куртки (Бейсенов А.З., 2010; Бейсенов А.З., 2011). Учитывая роль в кочевом обществе воина-вождя-жреца, можно увидеть в этом проявление фактора становления образа батыра, героя, витязя в тигровой (барсовой) шкуре. Любопытно, что в миниатюрах рукописи «Шахнаме» Рустем изображен в кафтане, полностью сшитом из шкуры тигра (Адамова А.Т., Гюзальян Л.Т., 1985, илл. 10, 11).

Реконструируемая равнозначность изображений волка, барса, грифонов на гривнах древних кочевников, по мнению исследователей, обусловлена семантическим тождеством образов, обусловленным проекцией природных отношений в социальную сферу.

Такие атрибуты как гривна, декорированная соответствующим образом, являлись элементами, способствующими актуализации характеристик идеального героя – воина-предка (Черемисин Д.В., 2006, с. 327). Дополняя костюмный комплекс, содержал информацию об этнической, родовой, социальной, половозрастной и иной принадлежности.

По заключению Д.В. Черемисина, проанализировавшего зооморфные образы в культуре пазырыкцев, система зооморфных образов служит манифестации картины мира, в которой верхний мир маркирован образом птицы, средний мир представляют копытные (олени и рогатые травоядные с признаками разных животных – лошади с рогами горного козла); нижний мир олицетворяют парные фигуры хищников на нашейных атрибутах. Кони-козероги символизируют верхний мир (Черемисин Д.В., 2006, с. 327 – 328).

Накопленный опыт в интерпретации образов и сюжетов скифо-сибирского звериного стиля позволяет прояснить некоторые аспекты в значении изображений на кулахе. Так, проанализировав различия в позиции хвоста в изображениях хищников, Ю.Б. Полидович выяснил, что положение хвоста опущенным вниз показывает полностью нейтральное или внеэмоциональное состояние. Также эмоционально нейтрально и расположение слегка поднятого или отставленного назад хвоста (Полидович Ю.Б., 2002, с. 195, 197).

Расположение хвоста, находящегося между задними лапами или на них (вариант – расположение хвоста, «закинутого» на спину), возможно связано с сильным эмоциональным напряжением животных. Для изображения хищника с повернутой назад головой расположение хвоста является одним из структурообразующих признаков (Полидович Ю.Б., 2002, с. 197, 201). На кулахе помещены изображения барсов, находящихся в различном состоянии, в том числе сильного психологического напряжения.

Иссык – лишь один из сотен элитарных курганов Жетысу. На основе обследования территории Северного Тянь-Шаня К. Акишевым выделено условно шесть микрорайонов, где сосредоточены курганы. Огромное количество элитарных курганов на ограниченной территории – феноменальное явление для Центральной Азии. Мэтр казахстанской археологии отмечает, что это возможно при достаточно высоком уровне развития социума, его властных структур, строго организованной военно-политической системы, массовой фанатичной приверженности религиозно-идеологическим догмам. Важны экономические

- *Полиморфты бейнелі белдіктің тоғасы*
- *Пряжка от пояса, декорированная полиморфным изображением*
- *Buckle of the belt, decorated by the polymorphic image*

предпосылки: двуукладное самообеспечивающееся хозяйство, мощное металлургическое производство, торговля на Степном Шелковом пути, контроль на торговых путях, военная добыча при набегах (Акишев К.А., 1994, с. 11).

Одним из показателей высокого уровня развития общества саков региона являются письменные знаки, нанесенные на серебряную чашу из кургана Иссык. По мнению специалистов, она создана на основе либо имеет общий прототип с древнеиндийским письмом кхароштли. Письменные памятники открыты также в Афганистане (Айханум и Дашти-Навур); в Средней Азии (Кара-тепе, Токкуз-тепа и др.). Отдельные знаки этого письма напоминают акшары, т.н. «архаического кхароштли» билингв (тохарский и праkrit гандхари) из Кизила в р-не Кучи в Восточном Туркестане. Это письмо найдено и в Южной Сибири. В последние годы надписи таким письмом обнаружены археологом А.Н. Подушкиным на городище Куль-тобе в долине р. Арысь. Можно предполагать, что это архивные или хозяйственные документы, так как надписи сделаны костяным стилем на стандартных глиняных таблицах. К 6 в. н.э. на основе согдийского курсивного письма была создана тюркская руника. Надписи сакским письмом, обнаруженные в Жетысу, Афганистане и на юге Средней Азии датируются отрезком времени с 3 в. до н.э. до 9 в. н.э. и содержат сообщения на сакских (восточно-иранских) языках, похожих на хотано-сакский и тумшуко-сакский. Это повествование о походе кушанского царя царей Вимы Кадфиза в район Кундуза и строительство им храма; календарная информация (употребляли термины греческого, афинского календаря, «хотано-сакского» и персидского, ахеменидского календаря, знали шестидесятеричный цикл исчисления, характерный для народов Китая); юридические документы, связанные с судебными разбирательствами, ритуальные надписи, имеющие отношение к обряду погребения (курган Иссык), и интересные зороастрийские параллели (Акишев К.А., 2001).

В какой-то мере продолжение этой традиции получено в начале 90-х годов при раскопках древнего городища Культобе (ЮКО), где профессор Александр Подушкин обнаружил два фрагмента обожженных глиняных табличек с письменами, датируемых 2-1 вв. до н.э. — 1 в. н.э. Прочитать их удалось лишь недавно и культобинскую письменность включили в Мировой фонд древних письменностей человечества. Городище Культобе относится ко времени существования государства кангюев, которое основали скифы или саки (в древнекитайских хрониках их называли — юэчжи дома Чжаову). Его территория охватывала юг нынешнего Казахстана и всю Согдиану — междуречье Сырдарии и Амударии. Материал из Культобе, по мнению А. Акишева, позволяет сделать предположения о том, что на юге нынешнего Казахстана существовал мощный центр древней цивилизации с собственной письменной культурой (Акишев А., 2008; Шулембаева Р., 2011).

В целом, исследователи считают, что по ряду признаков горные долины Жетысу предполагаются как центр политического объединения группы сакских племен «полосы гор», находящихся на уровне раннегосударственных образований.

На материалах курганов Жетысу прослеживается характерное для эпохи ранних кочевников создание монументальных сооружений — курганов, обладающих своей архитектурой, строительными принципами, ландшафтными привязками. Они призваны были создавать специфическое священное пространство, которое символизировало божественный статус земной власти. Погребенная в элитарных курганах личность — сакральный правитель

– вождествах и ранних государствах выполнял важные консолидирующие, организационные функции, являлся важным объединяющим весь социум символом. В свою очередь, предметы, связанные с войной и военной деятельностью, хищные животные – занимают особое место среди других символов власти, что прослеживается на материалах «царских» курганов, Иссыка в том числе (Крадин Н., 2005, с. 35).

Царь-вождь сосредотачивал в своих руках выполнение всех важнейших функций – административной, экономической, военной, жреческой, вместе со всем окружением – родственниками, аристократией. Складывалась управленческая структура региона, выражавшаяся в монополизации власти в одних руках. Важно, что в эпоху складывания государства не последнюю роль играло утверждение единой религии и выполнение религиозных культов, объединяющих население, оформление единой идеологии. Все это замыкалось на личности царя, верховного вождя. И здесь не случаен культ царского очага, представление о святости царских могил и других факторов, способствовавших сложению раннеклассовых государственных образований в эпоху ранних кочевников (регламентация пользования пастбищами, возрастание роли войны, объединение и разграничение земель, и т.д.); такая необходимость возникла естественным путем из симбиоза между скотоводами и оседлыми земледельцами, так как ситуация требовала регламентации взаимоотношений между ними; регулирования процесса кочевания; организации обороны, военных походов и т. д.

Характерная черта кочевых сообществ, номадов евразийских степей – неоспоримое военное превосходство, заложенное еще в эпоху ранних кочевников и ярко проявившееся в эпоху кочевых империй, объясняется рядом факторов. Среди них исследователи называют относительную неразвитость социальной стратификации в том смысле, что кочевники были «вооруженным народом», любой кочевник владел оружием; кочевой образ жизни, способствующий естественному воспитанию военных навыков; достаточное количество лошадей для войск (Хазанов А.М., 2005, с. 11 – 13).

В изучении культуры номадов евразийских степей произошел определенный перелом, проявившийся в осмыслении данных и разработке проблемы степной цивилизации. Отправной точкой для постановки проблемы послужили материалы кургана Иссык. Анализ накопленного за долгие годы археологического материала в изучении цивилизационного развития в степной Евразии с учетом влияния геосреды как культууроформирующего фактора, этноисторического аспекта – задача археологов в настоящее время (Мартынов А., 2008, с. 11 – 12). Ученые разрабатывают проблему степной цивилизации с позиции новых методологических особенностей, пересмотра или корректировки критериев понятия «цивилизация». В настоящее время признается, что скифо-сакский мир – это система ранних государств, степная цивилизация, создавшая свою хозяйственную, социальную системы, идеологию, свою знаково-коммуникабельную систему (Мартынов А., 2008, с. 16).

В комплексе Иссыка, как и в материалах других памятников эпохи ранних кочевников, но более ярко проявляются те компоненты, которые можно увидеть в традиционной культуре казахов. К.А. Акишев, говоря о вкладе в культуругенез казахского народа предшествующих племен и народов, определил реликты в одежде, оружии, посуде (в том числе наборные пояса, головной убор), а также в ювелирном и орнаментальном искусстве (Акишев К., 1995, с. 27 – 28).

- *Белдік тоғасының бір кескіні*
- *Пряжка от пояса. Деталь*
- *The buckle of the belt. Detail*

ABSTRACT

The opening of «Esik» barrow is one of the major events not only in domestic archaeology, but also in a world science.

A natural disaster mudflow fallen upon settlement in 1963, served as a starting point on a way to sensational opening in 1969-1970 when near Issyk in the big barrow not disturbed burial place of sack time was found by archaeologists K.A. Akishev and B. Nurmuhabetov. This fact of safety of an elite barrow in archaeology of early Iron Age of Kazakhstan remains till now the only thing as the majority of similar monuments were usually plundered in the ancient times or much later.

The material was published by Kimal Akishev in the monographic edition of 1978 in which the detailed characteristics of complex are given, we will only casually mention a monument and findings.

Issyk barrow is one of grandiose constructions of burial ground of sack time, comparable on the importance with such well-known monuments of epoch of early Iron Age as Chertomlyk, Kul-Oba, Tolstaya Mogila which are interpreted recently by researchers as Scythian treasury.

The diameter of Esik barrow reached 60 m, height – 6 m, steepness of slopes made 45-50°, extortionate funnel was fixed on the top (Akishev K.A., 1978, p. 10, p. 15; Nurmuhamedov B., Zagorodny A., 1984, p. 59). The researchers include the barrow into category «imperial» because of its size, as the size of embankment of this powerful land construction corresponded to a rank of the buried person. Theoretically calculated volume of the barrow is equal to 8600 m³. To build such a construction about 3-4 thousand men and days were required (Akishev K.A., Akishev A.K., 1982, p. 92).

According to the researchers the embankment represented a complex construction in the form of a regular cone. Studying stratigraphy of land construction showed that the embankment was multilayered. In a cut profile of the barrow 3-4 layers were fixed: the layer of a river gravel alternating with chipping and clay; rolled stone was round a sepulchral hole of the central burial place which was emission formed while digging the tomb. At mopping the barrow bases two burial places were revealed: central and lateral (Akishev K.A., 1978, p. 15; Nurmuhabetov B., Zagorodny A., 1984, p. 61).

Evidences of the injurious robbery made in two ways are fixed in the central burial: by horizontal day drift beginning from western floor of embarkment, and a vertical well from barrow top. Nothing was found in burial except separated bones of the person and several gold plaques (Akishev A.K., 1978, p. 15). But the riches and luxury of a lateral burial place allow to guess what actually could be the basic burial like.

In a sepulchral hole where the lateral burial place was, five-crowned blockhouse was established built from processed logs of Tien Shan fir-tree. From above overlapping logs were fixed which because of powerful pressure of ground went downwards. The sizes of internal space of the chamber – 2,9 x 1,5 m, external borders of a felling had the following parameters – 3,3 x 1,9 m. Parameters of logs: length from 1,5 to 3 m, a thickness of 25-30 sm (Akishev K.A., 1978, p. 15). Felling

- *Сырт киімнің қолтық, жең және етек әшекейі*
- *Элементы костюма*
- *Elements of the costume as image head*

height – 1,5 m (Habdulina M.K., 2011, in print). The chamber floor was paved by thick executioner's blocks (Nurmuhambetov B., Zagorodny A., 1978). Burial of the person was concentrated in northern half of the chamber, the person was on his back with his head towards a sunset. The age of the buried is approximately defined in the range from 18 till 25 years old. He was not below 165 cm tall (Akishev K.A., 1978, p. 15; Akishev K.A., Akishev A.K., 1982, p. 92).

As the suit of the buried person was decorated by gold, subjects of ornament of clothes were fixed on the person and under him. There were armament supplies and toiletries near him.

The components of a headdress are presented by plates, metal plates and plaques of the various sizes were above a skull and occupied a site of 65 x 30 cm. Over 150 subjects were found near his head. The sculptural image of argali was on distance of 65 cm from a skull (Akishev K.A., 1978, p. 17).

On the left side of a skull the gold earring decorated by gold balls seeds into enamel and turquoise beads are revealed. The neck was framed with a hoop gold necklace ring. On a trunk starting from cervical vertebrae and finishing with a joint of hip bones with thigh bones there was a continuous layer of gold metal plates and small beads. Around a belt over these metal plates there were massive metal plates coming from zone sets. On sides of thigh bones small rectangular gold plaques forming 4 vertical lines were fixed. Decor elements were fixed in the bottom part of feet. On fingers of hands there were 2 rings: on right – a signet ring and, probably, on left – a ring with a guard (Akishev K.A., 1978, p. 17, p. 30). 5 years later in other publication of Kimal and Alisher Akishevs would already write that both rings

were on the right hand (Akishev K.A., Akishev A.K., 1982, p. 93). On the right, along bones of the right foot the rests of an iron sword and a sheath were found out. On the left, between bones of the left hand and a trunk there was strongly rust iron dagger. Sheath metal plate overlays and metal plate distributors of belts remained from the iron dagger.

The remains of a shaft and a gold tip of an arrow were on the left side of skeleton opposite to elbow joint. Above it there were remains of a tree and a gold spiral tape. A little above near a skull the big bronze mirror was found over which the ochre slice was fixed. It possibly was in a handbag what is proved by the oval formed by a continuous line from small gold plaques of a squared shape. Small plaques of various forms are found outside the burial: to the right of him, between him and vessels, among vessels above a skull (Akishev K.A., 1978, p. 23).

Southern and western parts of the burial chamber were occupied with the ware located in a certain order (Akishev K.A., 1978). 31 subjects, including 16 clay vessels (10 – in a form of a jar and 6 – in the form of bowls), 3 metal bowls (2 silver and 1 - bronze), 2 wooden dishes made of birch, a silver spoon and a wooden scoop were found out (by Akishev K.A., 1978, p. 31).

Silver subjects are made by technique of smithery with the subsequent reaming of a surface by smoothing it down and polishing. It is mentioned that a bronze vessel had weld bed thickening, flat bottom, and on a surface gilding traces were fixed. As for the characteristics of wooden ware of K.A. Akishev pays attention that in the burial 12 subjects from a tree were revealed, from which it was possible to take and keep only three – 2 dishes and a scoop (Akishev K.A., 1978, p. 31).

The east side of the burial chamber was free, probably, there was a way into it from the east (Akishev K.A., Akishev A.K., 1982, p. 92).

The analysis made on the big silver vessel has shown that it has the pallet-socket. Besides, the researchers state that while making the vessel as the sample Bactrian phial a bowl for drinking was used.

Over 4000 gold subjects, an iron sword and a dagger, a bronze mirror, 31 vessels from clay, tree and metal, a silver spoon, a wooden scoop and 26 beads from a cornelian and paste were found in the burial chamber (Akishev K.A., 1978).

During research works on materials from Esik barrow K.A. Akishev and restorer V.I. Sadomskov had an idea to recreate initial look of a suit. This laborious work was carried out throughout three years, since 1970.

To reconstruct the elements of the suit it was necessary to pour at full-scale all buckles, and there are several thousands of them of various forms, sizes and maintenance. There are birds, horses, argali, wild mountain goat, elks, leopards, wolves, and some imaginary animals...

To manufacture casting forms champagne corks were used which were produced at distillery. 45 forms for punching and stamping art subjects, 3000 aluminum copies of metal plates, plaques and plateres made. On technical accuracy of a copy from the anodized aluminum practically did not differ from gold originals. Day after day, year after year, in a cellar of the academic building the work was humming.

Simultaneously with manufacturing of models it became clear that while manufacturing gold things in 6-5 cc. BC various technology was applied: punching, molding, smithery, engraving, soldering, incrustation by paste and semi-precious stones, coloring (for what red and black paints were used), granulation, cold gilding and polishing etc. (Akishev K.A., Akishev A.K., 1982)

After all buckles had been poured a dummy was found to dress him up into high conic formed cap kulah with ears covering a neck and cheeks, a leather jacket,

trousers and boots. Certainly, much work and patience were required to sew all elements on clothes.

It was very difficult to embroider a multicomponent headdress! It is decorated under three vertical registers ring friezes. The bottom frieze has a diadem plate with vegetative ornament, above it there are images of lion heads and tigers, and on the top there is frieze «gold mountains». On the mountains there are trees with birds on the top. On either side of each tree there are images of tauteke. On diametrical points of this frieze pair figures of winged tigers are located. At nape level there is an image of a tiger with the turned out body. The centre of the headdress composition is the sculptural image of two mythical beings combining signs of horse, bird, tauteke and also two figures of horses from backs of which 4 gold arrows and 4 eagle wings. On the top of kulah was a sculptural image argali (Akishev K.A., Akishev A.K., 1982).

Hundreds of plaques in a form of shamrock and tiger heads were sewed on a camisole. The neck was closed by gold necklace ring, the waist is clasped by the heavy fighting belt made of massive plaques of two kinds – on the first figures of imaginary animals combining signs of horse, deer, elk and griffin, and on the other – images of elk heads to which akinak and sword were attached. The trousers had thin stripes from tiny square plaques. The ornaments on the boots in the form of shamrock created an openwork pattern (Akishev K.A., Akishev A.K., 1982).

Thus, the image of a young man recreated from a non-existence surpassed all expectations occupying rightful place in the exposition of archaeology museum. It became a major event even for archaeologists (Akishev K.A., Akishev A.K., 1982; Habdulina M., Baltabaeva K., 2010).

Since 1974 the reconstruction of «Altyn Adam» (Golden man) done by Kimal Akishev and Vladimir Sadomskov has triumphally visited all continents of the planet, and it drew attention of visitors and delighted restorers by the quality of work everywhere (Habdulina M., Baltabaeva K., 2010).

This reconstruction got in foreign press a nickname «a shooting exhibit» pavilion of Soviet Union for its uniqueness (Habdulina M., Baltabaeva K., 2010).

Along with the works on reconstruction of initial look of a suit from an elite Issyk by A.K. Akishev working out of absolutely new direction in the Kazakhstan archaeology began. It was connected with studying semiotic status of ware complex. Therefore rightfully it is possible to call Alisher Akishev the founder of semiotics formation in Kazakhstan archaeology.

On the former space of the USSR this direction was generated and successfully developed in the second half of the last century within the precincts of Tartu university. It is considered that the founder of the universal semiotics theory was J.U.M. Lotman.

As for the time of appearance of this direction in the world it is written that it appeared in 17 century, when English philosopher and materialist Dzh. Lock defined the essence and pure volume of semiotics about which he wrote that semiotics is a study about signs (Lotman J.M., 2001, p. 8). For a long time J. Lock's ideas had not developed. The second birth of semiotics took place in the middle of the last century and it took place on the grounds of several disciplines: structural linguistics, the theory of the information, cybernetics and logic (Lotman J.M., 2001, p. 8).

As art is a sign system as well when analyzing archaeological material which is absolutely new kind of source in domestic historical science a suit of «Golden man» with application of methods of semiotics was excellently represented by A.K. Akishev and considered as the complete graphic text.

- Жүзі бір қатар түзей жатқан жануарлардың бейнелерімен сәнделген қанжар
- Акинак. Клинок декорирован полоской с изображением вереницы животных
- The dagger. The blade is decorated with depictions of animal trail stripe

- Қанжардың бір бөлігі. Қарама-қарсы қойылған бүркіт грифонның бастары салынған саптың ұшы
- Акинак. Деталь. Наверх акинака в виде изображений противопоставленных голов орлиных грифонов
- The dagger: Detail. Finial dagger image among strategic goals of Eagle springs

- Қанжар сабы ұшының бір бөлігі. Қияли жыртығыш құстың басы
- Фрагмент навершия акинака, выполненного в виде головы фантастической птицы
- Fragment tops of dagger performed head fantastic birds

The elements of a suit are presented by a headdress, caftan, belt, armamen supplies, lash, trousers and boots were interconnected. Representing an independent system, they also are connected both with separate elements of funeral ceremony (ware, utensils) and with system of land construction integrating with landscape. Being at bottom of lofty mountains of Ile Alatau barrows personified universe model, a small part of the Universe that has been in turn dictated by its religious and mythological representations of ancient inhabitants of Zhetysu (The land of seven rivers).

The analysis of the reconstructed suit from Issyk barrow has allowed A.K. Akishev to define some characteristics of cult of the sacred tsar among ancient nomads. The researchers notice that the clothes of the buried person indicate his belonging to soldiers and horsemen class from which a number of ancient nomads including sacks chose their leaders. Besides, Kimal and Alisher Akishevs pay attention to the fact that despite the luxury of clothes, a certain camouflage is noticeable which can be explained as «gold hunger» such as hollow shamrock gold necklace ring, use of the thin gold foil covering a wooden or bronze basis of subjects, thickness of the majority of plaques and illusion of the spent precious metal (Akishev K.A., Akishev A.K., 1982, p. 94; Akishev A.K., 1984).

The shape of the reconstructed headdress is similar to the ones depicted among notable sack-tigrahauda who are named in literature as «sack in sharply-sloped hats» on the relief of the ladder in Persepolis about 6-5 cc. BC which was the capital of Achaemenidian Iran (Akishev K.A., Akishev A.K., 1982, p. 98).

What attracts much attention is the symbolics composition on kulah on which as it was mentioned earlier division of friezes into three vertical registers: bottom – wingless animals and winged animals on the top; mountain, its foot and top; tree: roots – trunk – head. In the ornate text of the images placed on the headdress, the information on space system on vertical and across is ciphered: underworld, earth overworld of round or squared form. In this cosmogramma the concept of «world tree» as the power in sack culture was connected with cosmology and the leader was an embodiment of correctly organized space. In other word the leader was its axis and center, power signs meant identity of structure of the union of tribes and space (Akishev K.A., Akishev A.K., 1982, p. 98).

According to the researchers in some works from the collection of Esik barrow the familiarity of sack with achievements of art culture of Achaemenidian West Asia, of Greeko-Bactrian masterpieces, Sarmatians toreutics and tribes of Southern Siberia is discernible. Sacks managed to process these products and to introduce them not only in the depths of China, but also to distribute them across all Eurasia. The favorite motive of art of ancient nomads of Zhetysu is an image of a tiger or tiger griffin allows to deduce hypothetically an epic image «heroes in tiger skins» from sack folklore tradition (Akishev K.A., Akishev A.K., 1982, p. 98).

The presence of elements of the suit of that far epoch which was away from our time in hundreds and hundreds of years is a conclusive merit of archaeologists of Kimal Akishev, Beken Nurmuhabetov and restorer Vladimir Sadomskov in the state symbolics of independent Kazakhstan.

- Жүзі сәнделген қанжар
- Акинак. Фрагмент декора клинка
- The dagger. Detail of the fragment of blade decor

- Жүзі сәндөлген қанжар
- Акинак. Фрагмент декора клинка
- The dagger. Detail of the fragment of blade decor

- Жүзі сәндөлген қанжар
- Акинак. Фрагмент декора клинка
- The dagger. Detail of the fragment of blade decor

- Жүзі сөнделген қанжар
- Акинак. Фрагмент декора клинка
- The dagger. Detail of the fragment of blade decor

- Жүзі сәндөлген қанжар
- Акинак. Фрагмент декора клинка
- The dagger. Detail of the fragment of blade decor

- Жүзі сәнделген қанжар
- Акинак. Фрагмент декора клинка
- The dagger. Detail of the fragment of blade decor

- *Жүзі сәндөлген қанжар*
- *Акинак. Фрагмент декора клинка*
- *The dagger. Detail of the fragment of blade decor*

- Жүзі сәнділген қанжар
- Ақинак. Фрагмент декора клинка
- The dagger. Detail of the fragment of blade decor

- Алтын тілімше мен сыммен әшекейленген темір қылыш
- Меч, декорированный золотыми пластинками и проволокой
- Sword decorated with gold plates and wire

- Жүзі сәндөлген қанжар
- Ақинак. Фрагмент декора клинка
- The dagger. Detail. Finial dagger in the form of the apposed goals of eagle griffins

- Жүзі сәндөлген қанжар
- Ақинак. Фрагмент декора клинка
- The dagger. Detail of the decoration of the blade

■ *Есік жауынгерінің бейнесі. Белгілі реставратор К. Алтынбековтың қайта жаңғыртпасы*

■ *Облик иссыкского воина в реконструкции известного реставратора К. Алтынбекова*

■ *The appearance of Esik warrior in the reconstruction of a well-known restorer K. Altynbekova*

ӘДЕБИЕТ - ЛИТЕРАТУРА

Адамова А.Т., Гюзальян Л.Т. Миниатюры рукописи поэмы «Шахнаме» 1333 года. Л.: Искусство, 1985. 167 с.

Акишев А. Путь к земле гипербореев // Режим доступа: <http://www.gaar.kz/akish/>

Акишев А.К. Искусство и мифология саков. Алма-Ата: Наука, 1984. 176 с.

Акишев К.А. Курган «Иссык» (Предварительные итоги раскопок) // В глубь веков. Алма-Ата, 1974. С. 61-77.

Ақышев К. Ертедегі ескерткіштер елесі. Алматы, 1976. 5-26 бб.

Акишев К.А. Курган Иссык. М.: Искусство, 1978. 132 с.

Акишев К.А. Феномен элитарных курганов Северного Тянь-Шаня // Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху. СПб., 1994. С. 8-11.

Акишев К. К генезису традиционной культуры казахов // Культура кочевников на рубеже веков (XIX-XX, XX-XXI вв.): проблемы генезиса и трансформации: материалы международной конференции (Алматы, 5-7 июня 1995 г.). Алматы, 1995. С. 26-31.

Акишев К.А. Иссыкское письмо и руническая письменность // Древнетюркская цивилизация: памятники письменности. Алматы: Ғылым, 2001. С. 389-394.

Акишев К., Акишев А. Саки Жетысу: социум и культура // Новости археологии. Туркестан, 1997. С. 30-37.

Акишев К.А., Акишев А.К. Происхождение и семантика иссыкского головного убора // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 14-31.

Акишев К.А., Акишев А.К. Искусство саков Семиречья // Наука и человечество: международный ежегодник. М.: Знание, 1982. С. 89-98.

Алтынбеков К., Алтынбекова Д. Исследования и реконструкция костюма по материалам кургана Аржан-2 // Интеграция археологических и этнографических исследований. Казань-Омск, 2010. С. 253-255.

Арсланова Ф.Х. Интересная находка из Прииртышья // Вестник АН КазССР. Алма-Ата, 1963. № 10. С. 100-101.

Артамонов М.И. Сокровища саков. М.: Искусство, 1973. 279 с.

Балахванцев А.С. К вопросу о времени и обстоятельствах появления ахеменидских импортов на Южном Урале // Древние культуры Евразии: материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А.Н. Бернштама. СПб., 2010. С. 116-122.

Баркова Л.Л. Изображения свернувшихся хищников на золотых пластинах их Майэмира // Археологический сборник ГосЭрмитажа. Л., 1983. № 24. С. 20-31.

Баркова Л.Л., Панкова С.В. Татуировки на мумиях из Больших Пазырыкских курганов (новые материалы) // Археология, этнография и антропология Евразии. Новосибирск, 2005. № 2 (22). С. 48-59.

Бедельбаева М.В. Изучение скифо-сакской эпохи Казахстана в трудах отечественных и российских исследователей (вторая половина XX – начало XXI вв.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Караганды, 2010. 31 с.

Бейсенов А.З. К изучению особенностей крупных курганов раннего железного века Центрального Казахстана // Кадырбаевские чтения-2010: материалы II научной международной конференции. Актобе, 2010. С. 77 – 79.

Бейсенов А.З. Наш юбилей – археолог Бекен Нурмуханбетов // Вопросы археологии Казахстана. Алматы, 2011. Вып. 3. С. 7-12.

Бейсенов А.З. Тасмола зерттеулері. Талды-2: Сарыарқа сак патшаларының қорымы // Мыңжылдықтар куәлары: Қазақстан археология ғылымы 20 жылда (1991-2011): ғылыми мақалалар жинағы. Алматы, 2011. С. 175-187.

Бейсенов А.З. Сарыарқа – колыбель степной цивилизации. Алматы, 2011. 32 с.

Богданов Е.С. Образ хищника в пластическом искусстве кочевых народов Центральной Азии (скифо-сибирская художественная традиция). Новосибирск, 2006. 240 с.

Боковенко Н.А. Символика элитных воинских захоронений номадов Центральной Азии в I тыс. до н.э. // Евразия сквозь века: сборник научных трудов, посвященный 60-летию Д.Г. Савинова. СПб., 2001. С. 137-143.

Боранбаев М. Золотой адам // Режим доступа: http://www.adamdar.kz/adam/view_article.php?article_id=20§ion=2

Встреча с Золотым человеком // Режим доступа: <http://www.kazakh.ru/news/articles/?a=754>

Ганиева А.С. Вклад К.А. Акишева в археологию Казахстана и Евразии: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Алматы, 2010. 30 с.

Гуцалов С.Ю. Волчье племя (к семантике образа волка в искусстве древних кочевников Южного Урала) // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья: сборник статей, посвященный памяти В.С. Ольховского. М.: ИА РАН, 2005. С. 437-447.

Дашковский П.К., Усова И.А. Семантика головных уборов «пазырыкцев» Алтая (по материалам могильника Ханкаринский дол) // Интеграция археологических и этнографических исследований. Казань-Омск, 2010. Ч. 1. С. 304-306.

Добжанский В.Н. Наборные пояса кочевников Азии. Новосибирск: изд-во Новосибирского университета, 1990. 164 с.

Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. СПб., 2008. 572 с.

Ермолаева А.С. Исследования на левом берегу Иртыша в Восточном Казахстане // Археологические открытия - 1983. М., 1985. С. 509-510.

Золотые олени Евразии. Каталог выставки. СПб., 2001. 247 с.

Зув Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. 338 с.

Исмагил Р. «Саки тиграхауда» и проблема этнической атрибуции племен степной Евразии эпохи раннего железа // Кадырбаевские чтения: материалы международной научной конференции. Актобе, 2007. С. 108-112.

Итина М.А., Яблонский Л.Т. Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен). М.: РОССПЭН, 1997. 187 с.

Килуновская М.Е., Семенов Вл.А. Оленные камни Тувы (Ч. 2. Сюжеты, стиль, семантика) // Археологические вести. СПб., 1999. № 6. С. 130-142.

Крадин Н. Социальная структура ранних кочевников Евразии по данным археологии // Феномен кочевничества в истории Евразии. Номадизм и развитие государства: материалы международной научной конференции (19-20 декабря 2005 г., г. Алматы). Алматы, 2005. С. 28-38.

Кубарев В.Д. О назначении зооморфных наверший из курганов Пазырыка и Уландрыка // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология. Новосибирск, 1987. С. 169-173.

Кубарев В.Д., Черемисин Д.В. Волк в искусстве и верованиях кочевников

Центральной Азии // Традиционные верования и быт народов Сибири. XIX - начало XX в. Новосибирск, 1987. С. 98-117.

Лелеков Л.А. О символизме погребальных облачений («золотые люди» скифо-сакского мира) // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология. Новосибирск, 1987. С. 25-31.

Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». М.: Наука, 1972. 270 с.

Лотман Ю.М. Семиосфера. СПб.: Искусство-СПБ, 2001. 704 с.

Мартынов А. Проблемы изучения евразийской степной цивилизации // Номады казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи. Астана, 2008. С. 10-19.

Мыңжылдықтар куәлары: Қазақстан археология ғылымы 20 жылда (1991-2011): ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы, 2011. - 400 б., + 64 б. түрлі-түсті сур.

Николаев Р.В. Солнечный конь (к вопросу о культе коня у народов Евразии) // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология. Новосибирск, 1987. С. 154-158.

Нурмуханбетов Б., Загородний А. Путь к «Золотому воину» // Памятники истории и культуры Казахстана. Сборник подготовлен Центральным советом Общества охраны памятников истории и культуры Казахской ССР. Алма-Ата: «Өнер», 1984. С. 58-63.

Полидович Ю.Б. Природное и мифологическое в скифских изображениях (на примере позиций хвоста хищников) // Структурно-семиотические исследования в археологии. Донецк, 2002. Т. 1. С. 189-206.

Полидович Ю.Б. Хищник и его жертва: Выражение круговорота жизни и смерти средствами скифского зооморфного кода // Структурно-семиотические исследования в археологии. Донецк, 2006. Т. 3. С. 355-398.

Полосьмак Н.В. Всадники Укока. Новосибирск: «Инфолио-пресс», 2001. 336 с.

Пшеничнюк А.Х. Звериный стиль Филипповских курганов // Южный Урал и сопредельные территории в скифо-сарматское время: сборник статей, посвященный 70-летию А.Х. Пшеничнюка. Уфа, 2006. С. 26-37.

Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. М.-Л.: АН СССР, 1960. 359 с.

Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.: Наука, 1953. 555 с.

Личное дело А.К. Акишева, фонд 1, опись личных дел уволенных сотрудников Института археологии, дело № 22 // Рукописный архив Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК.

Личное дело В.И. Садомскова, фонд 1, опись личных дел уволенных сотрудников Института археологии, дело № 150 // Рукописный архив Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК.

Сарианиди В.И. Храм и некрополь Тиллятепе. М.: Наука, 1989. 240 с.

Сатпаева М.К. Мой брат Кималь // Мобилизованный археологией. Астана, 2004. С. 53-58.

Тасмагамбетов И.Н. Кентавры Великой степи. Художественная культура древних кочевников. Алматы: ОФ «Берел», 2003. 336 с.

Толубаев А.Т. Итоги исследований памятников раннего железного века Тарбагатай и Жетысуского Алатау // Мыңжылдықтар куәлары: Қазақстан археология ғылымы 20 жылда (1991-2011): ғылыми мақалалар жинағы. Алматы, 2011. С. 156-174.

Толубаев А.Т., Егизбаева М.К. Исторические истоки создания композиции герба Казахстана // Казахстанская археология и этнология: современные достижения и инновационные технологии: сб. матер. междунар. научн.-практич. конф. «III Оразбаевские чтения» (29-30 апреля 2011 г.). Алматы, 2011. С. 218-227.

Уманский А.П., Шамшин А.Б., Шульга П.И. Могильник скифского времени Рогозиха-1 на левобережье Оби. Барнаул, 2005. 204 с.

Фиалко Е.Е. Кони в погребальном ритуале скифской аристократии // Степи Евразии в древности и средневековье: материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М.П. Грязнова. Книга II. СПб., 2003. С. 169-170.

Хабдулина М.К. Беззаветное служение археологии // Мобилизованный археологией. Астана, 2004. С. 9-23.

Хабдулина М.К. «Золотой воин» К.А. Акишева // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: тезисы докладов международного круглого стола. Караганды, 2011. С. 50-53.

Хабдулина М., Балтабаева К. Воин. Патриот. Рыцарь археологии
// Режим доступа: http://av.kaznu.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=134:2011-04-21-09-24-39&catid=7:---2010&Itemid=8

Хабдулина М., Балтабаева К. Наука поднимать пыль веков // Режим доступа: <http://vecher.kz/index2.php?S=6201002250620&PHPSESSID=5375ea8f9359d87e35d6a8e767250f9c>

Хазанов А.М. Кочевые государства и государства кочевников. Тавтология или история? // Феномен кочевничества в истории Евразии. Номадизм и развитие государства: материалы международной научной конференции (Алматы, 19-20 декабря 2005 г.). Алматы, 2005. С. 9-16.

Черемисин Д.В. К семантике образа клювоголового оленя в пазырыкском искусстве // Тропую тысячелетий: к юбилею М.А. Дзвлет. Кемерово, 2008. С. 99-105.

Черемисин Д.В. О языке искусства звериного стиля в пазырыкских погребальных комплексах // Структурно-семиотические исследования в археологии. Донецк, 2006. Т. 3. С. 325-354.

Черников С.С. Загадка золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство». М.: Наука, 1965. 189 с.

Шулембаева Р. Послания из глубины веков // Режим доступа: <http://newsite.kazpravda.kz/c/1213647391>

Шульга П.И. Могильник скифского времени Локоть-4а. Барнаул: АлтГУ, 2003. 204 с.

Юматов К.В. Отражение индоевропейской эпической формулы «неувядающей славы» в каменных изваяниях степной Евразии // Древние культуры Центральной Азии и Санкт-Петербург: материалы всероссийской научной конференции, посвященной 70-летию со дня рождения А.Д. Грача. СПб., 1998. С. 211-214.

Юсупов Р.М. Палеоантропологическая характеристика ранних кочевников Южного Урала по материалам Филипповских курганов // Золотые олени Евразии. Каталог выставки. СПб., 2001. С. 38.

Яценко С.А. Цветовые предпочтения в костюме древних ираноязычных народов (доклад на секции «Цвет и свет в архитектуре, искусстве и материальной культуре». 7-й Международный Конгресс по археологии древнего Ближнего Востока /7th ICAANE, Британский Музей / Лондон, 12.04.2010) // Режим доступа: http://www.narodko.ru/article/yatsenko/color_iran/

Яценко С.А. Враги из Средней Азии в искусстве империи Ахеменидов // Вопросы археологии Казахстана. Алматы, 2011. Вып. 3. С. 495-511.

Cuginov K.V., Parzinger H., Nagler A. Arzan 2 in Tuva // Berlin, 2010. 484 с.

ЕСІК. ИССЫК. ЕСІК.

Авторлар / Авторы

Гүлнар Саинқызы Жұмабекова / Гульнара Саиновна Джумабекова
Ғалия Аппазқызы Базарбаева / Галия Аппазовна Базарбаева
Ақан Оңғар / Ақан Онгар

Фотограф

О.В. Белялов

Дизайн и макет книги, вёрстка

Г.Р. Умарова, С.А. Умарова

Жауапты редактор / Ответственный редактор

А.З. Бейсенов / А.З. Бейсенов

Редакторлары / Редакторы

Р.Б. Асанбай, Г. Жеменейқызы, З. Баднанбекқызы

Мұқабаны безендіруде Есік обасынан табылған қылыштың зооморфты сәндік элементтері пайдаланылды. Кітаптың безендірілуінде С.И. Руденконың, Ф.Х. Арсланованың, С.С. Черниковтың, Л.Л. Баркованың, А.С. Ермолаеваның, Н.В. Полосьмақтың, П.И. Шульганың, С.В. Панкованың, С.А. Яценконың (Руденко С.И., 1953, 1960; Арсланова Ф.Х., 1963; Черников С.С., 1965; Баркова Л.Л., 1983; Ермолаева А.С., 1985; Полосьмак Н.В., 2001; Шульга П.И., 2003; Баркова Л.Л., Панкова С.В., 2005; Богданов Е.С., 2006; Яценко С.А., 2011) эсарияланымдары мен «Золотые олени Евразии» (Золотые олени...) көрме каталогынан суреттер қолданылды.

В оформлении обложки использованы элементы зооморфного декора меча из кургана Иссык. В декоративном оформлении книги использованы иллюстрации из публикаций С.И. Руденко, Ф.Х. Арслановой, С.С. Черникова, Л.Л. Барковой, А.С. Ермолаевой, Н.В. Полосьмак, П.И. Шульги, С.В. Панковой, С.А. Яценко (Руденко С.И., 1953, 1960; Арсланова Ф.Х., 1963; Черников С.С., 1965; Баркова Л.Л., 1983; Ермолаева А.С., 1985; Полосьмак Н.В., 2001; Шульга П.И., 2003; Баркова Л.Л., Панкова С.В., 2005; Богданов Е.С., 2006; Яценко С.А., 2011) и каталога выставки «Золотые олени Евразии» (Золотые олени...).

Есік қорық-мұражайының ашылу салтанатынан түсірілген фотосуреттерді «Таймас» баспа үйі ұсынды

Фотографий с церемонии открытия музея представлены издательским домом «Таймас»

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің
№ 0000082 мемлекеттік лицензиясы 2005 жылы 11 қаңтарда берілген
ИБ № 35

Басуға 13.10.11 ж. қол қойылды. Пішімі 60x90 ¹/₈. Офсеттік басылыс.
Борлы қағаз. Шартты баспа табағы 25. Есептік баспа табағы 36.
Таралымы 3000 дана.

“Таймас” баспа үйі” ЖШС. Алматы қаласы, Абай даңғылы, 153-үй, 27-офис.
Факс: 266-21-14, тел: 250-09-95, 250-09-96, 250-09-97, 250-09-98.